Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi
2016, Sayı 9
(Sayfa 81 - 108)

"Abdülazîz b. Abdullah b. Ebî Seleme el-Mâcişûn ve Kadere Dair İki Risalesi"

Mansur KOÇİNKAĞ*

Özet

Bu çalışmada, Abdülazîz b. Abdullâh b. Ebî Seleme el-Mâcişûn'un ilmi şahsiyeti ve kaderle ilgili iki risalesinin Türkçeye tercümesi hedeflenmektedir. İslam tarihi açısından önemli bir zaman diliminde yaşayan Mâcişûn, fıkıh alanında olduğu gibi kelam alanında da önemli eserler telif etmiştir. Zira kendisi Medine'nin önde gelen fakihlerinden İmâm Mâlik'in arkadaşı ve İbn Teymiyye'nin ifadesiyle Medine'nin önde gelen üç imamından biridir. Kendisi, İmâm Mâlik'ten daha evvel Muvatta adlı eserini kaleme almış, fakat bu güne kadar ilgili eserinden sadece küçük bir kısmı neşredilmiştir. Mâcişûn, ileride inceleyeceğimiz her iki risâlesinde de kadere imanın hak, onu inkâr etmenin ise bidat olduğunu, zira bedevî arabînin, eğitimli köylünün, kapanmış kadınların ve bıyıkları yeni terlemiş gençlerin dahi kaderi kabul ettiğini belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Mâcişûn, Medine, Kelam, Kader, İrade*

Abstract

Al-Imām Abd al-'Azīz b. 'Abd allah b. Abī Salama al-Majishūn and his two briefs in Ḳadar.

In this study, it is aimed to introduce Abd al-'Azīz b. 'Abd allah b. Abī Salama al-Majishūn and to translate his two briefs on Ḳadar to Turkish. al-Majishūn, who lived in an important period in the Islamic history, has important works in the field of Kalām as well as in Fiqh. Forasmuch, he is a friend of al-Imām Mālik, one of the leading jurisprudents of Madīna, and according to Ibn Taymiyya he is one of the three leading imāms of Madīna. He had written a book called al-Muwaṭṭa' before al-Imām Mālik, but only a small part of his work has been reached to our time. In his both briefs, Al- Majishūn stated that belief in Ḳadar is haqq and denying Ḳadar is bid'ah, likewise, even bedouin arabs, educated villagers, covered women, and boys in puberty are believe in Ḳadar.

* Arş. Gör., Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. E-posta: mansur-kocinkag@hotmail.com

الإمام عبد العزيز بن عبد الله بن أبي سلمة الماجشون ورسالتان له في القدر

الملخص

يتناول هذا البحث شخصية علمية مهمة هو عبد العزيز بن عبد الله بن أبي سلمة الماجشون وكذلك ترجمة رسالتين له إلى اللغة التركية. عاش الماجشون في فترة مهمة من التاريخ الإسلامي وألف كتبا مهمة في علم الكلام والفقه، فقد كان صاحب مالك إمام دار الهجرة، وأحد أئمة المدينة الثلاثة كما قال ابن تيمية. وألف قبل مالك كتابه الموطأ، وإن لم يصل إلينا إلا قدر يسير منه. ولخص الماجشون في رسالتيه بأن الإيمان بالقدر حق، وإنكاره بدعة، ولقد آمن به الأعرابي الجافي، وَالْقروِيّ القاري، والنساء في ستورهنّ، والغلمان في حداثتهم.

Giriş

Abdülazîz b. Abdullâh el-Mâcişûn'un Hayatı ve İlmi Kişiliği

Abdülazîz el-Mâcişûn (v. 164/780), yaşadığı dönemin önemli simalarından biri olmasına rağmen hakkında yeteri kadar çalışmanın yapılmamış olması büyük bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Nitekim *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde dahi onunla ilgili hiçbir maddenin yer almamış olması bu durumu destekler mahiyettedir. Dolayısıyla kısaca da olsa onun hakkında önemli bazı bilgilere temas etmesinin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Zira böylece onun fıkıh, hadis ve kelam anlayışı hakkında az da olsa fikir sahibi olmamız mümkün olacaktır. Abdülazîz el-Mâcişûn'un doğum tarihi hakkında net bir bilgi verilmese de Hicri doksanlı yıllarda Medine'de doğduğu tahmin edilmektedir. Aslen İsfahânlı (İranlı) olan müellif, Medine'de yaşamış[1], hicri 150'li yıllarda Halife tarafından Irak'a davet edilmiş ve ömrünün sonuna kadar (hicri 164) orada yaşamıştır. Cenaze namazı da dönemin Abbâsî Halifesi Mehdî (v. 169/785) tarafından kıldırılmıştır.

Mâcişûn lakabıyla ilk anılan kişinin kim olduğu net şekilde bilinmese de bu bağlamda müellifin dedesi Ebû Seleme'nin ve amcası Yakub b. Ebî Seleme'nin (v. 111-120) ismine yer verildiği görülür.[2] Farsça gül anlamına gelen mâcişûn, kırmızı yanaklı olmasından dolayı ilk defa aile büyüklerinden birine lakap olarak verilmiştir. Ayrıca Mâcişûn tabirinin, "Mâhigûn (ay parçası)" kelimesinin tahrif olmuş hali olduğunu belirtenler de bulunmaktadır.[3] Zamanla Mâcişûn ifadesi, müellifin ailesi için kullanılan bir lakap haline dönüşmüş ve bundan dolayı da bu isimle birçok kişi

---

[1] Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb Arnâût), Beyrut 1402/1982, VII, 310.

[2] Kâdî İyâz, İbn Musa el-Yahsûbî, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, (thk. Muhammed Sâlim), Beyrut 1418/1998, I, 207.

[3] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (thk. Beşşâr A. Marûf), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2002/1422, XII, 194; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 310; Günay, H. Mehmet, İbnü'l-Mâcişûn, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 122.

anılagelmiştir. Fakat terâcim ve tabakât türü eserlerde kullanılan Mâcişûn lakabının genellikle, yukarıda söz konusu edilen risalenin müellifi Abdülaziz b. Ebî Seleme, İbnü'l-Mâcişûn ifadesinin ise onun oğlu hakkında kullanıldığı söylenebilir.

Abdülazîz el-Mâcişûn, önemli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Nitekim babası Abdullah, fakîh bir zat olup Ömer b. Abdülaziz'in Medine valisi Ebû Bekr b. Hazm'ın kâtibidir.[4] Yine dönemin önemli simalarından Yakub b. Ebî Seleme el-Mâcîşûn müellifin amcası, Yusuf b. Yakub el-Mâcişûn ise onun amcasının oğludur.[5] İmâm Mâlik'in öğrencilerinden olup onun vefatından sonra Medine okulunun en önemli fakîhlerinden kabul edilen ve Mâlikî mezhebinde İbnü'l-Mâcişûn (v. 212/827) diye anılan meşhur zat ise mezkûr müellifin oğludur.

Önemli Bazı Hocaları:

Yakûb b. Ebî Seleme (v. 111-120),
İbn Şihâb ez-Zührî (v. 124/742),
Vehb b. Keysân (v. 127/745),
İbnü'l-Münkedir (v. 130/747),
Eyyûb es-Sahtiyânî (v. 131/749),
Sâlih b. Keysân (v. 140/757),
Yahya b. Sa'îd el-Ensârî (v. 143/760).
Ebü'l-Münzir Hişâm b. Urve (v. 146/763),

Önemli Bazı Öğrencileri:

İbnü'l-Mâcişûn Abdülmelik b. Abdülazîz (v. 212/827),
İbrahim b. Tahmân (v. 163/780),
Leys b. Sa'd (v. 175/791),
Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805),
İbn Vehb (v. 197/813),
Vekî b. Cerrâh (v. 197/812),
Abdurrahman b. Mehdî (v. 198/813),
Yezîd b. Hârun (v. 206/821),
Fazl b. Dukeyn (v. 219/834),
Abdullah b. Sâlih Kâtibü'l-Leys (v. 223/838),
Ebû Dâvud et-Tayâlisî (v. 204/819).

Fıkıh Anlayışı: Mâcişûn, kelam alanında olduğu gibi fıkıh sahasında da dönemin önde gelen âlimlerinden biridir. İbn Teymiyye (v. 728/1328) Mâcişûn'un, İbn Ebî Zi'b (v. 159/776) ve İmam Mâlik'in (v. 179/795) yanı sıra Medine'nin üç

[4] İbn Hibbân, *Meşâhirü 'ulemâi'l-emsâr ve a'lâmu fukahâi'l-aktâr*, (Merzûk Ali İbrahim), Dâru'l-Vefâ, 1411/1991, s. 219.

[5] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 310.

büyük fakîhinden birisi olduğunu belirtir.[6] İbn Vehb (v. 197/813), Hicri 148 yılında hacca gittiğini ve orada "Mâlik ve Abdülaziz b. Ebî Seleme dışında kimsenin fetva vermemesi" için anonsların yapıldığını söyler.[7] Mâcişûn, İmâm Mâlik gibi amel merkezli fıkıh anlayışına sahiptir.[8] Nitekim onun, İmâm Mâlik'ten daha evvel Medine ameline dair *Muvatta* adıyla eser telif ettiği, fakat rivayetlere fazla yer vermediğinden dolayı İmâm Mâlik tarafından tenkit edildiği aktarılmaktadır.[9] Bu da onun, İmâm Mâlik'in aksine rivayet merkezli fıkıh anlayışından daha ziyade, yorum/rey merkezli fıkıh anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca Hicri ikinci asın ortalarına doğru Medine'de Rebîa (v. 136/753) ve Ebû'z-Zinâd (v. 130/748) rekabeti söz konusu iken Mâcişûn'un, Rebîatürrey'e destek verdiği belirtilmektedir.[10] İmâm Mâlik'in önde gelen öğrencilerinden Eşheb'in (v. 204/820), Mâcişûn'un İmâm Mâlik'ten daha büyük bir fakîh olduğuna dair ifadesi de büyük önemi haizdir.[11]

Abdülaziz el-Mâcişûn'a ait olan *Kitâbü'l-Hac* adlı eser, Alman oryantalist Miklos Murany tarafından 2007 yılında neşredilmiştir. İlgili eser incelendiğinde onun yorum/rey merkezli olduğu ve bu eserde isnadlı şekilde sadece bir rivayetin yer aldığı görülecektir. Adı geçen eser, eksik olup hacca dair bazı konuları içermektedir. Bu eserin, kendisine nisbet edilen *Muvatta*'ın bir kısmı olduğu iddia edilebileceği gibi müstakil şekilde telif edilen *Kitâbü'l-Hac* adlı eserinin baş kısmı olduğu da söylenebilir.

Hadis Anlayışı: Abdülazîz el-Mâcişûn, hadis ilminde otorite kabul edilmese de kendisinden birçok rivayetin aktarıldığı söylenebilir. İbn Sa'd (v. 230/845), onun "sika" ve "kesîrü'l-hadîs" olduğunu, fakat Iraklıların, Medinelilere göre ondan daha çok rivayette bulunduğunu vurgulamıştır.[12] Yahya b. Ma'în (v. 233/848) ise onun hadiste iyi olmadığını, Irak'a göç ettikten sonra Iraklıların, kendisinden hadis rivayet ettiğini belirtmiş ve onun da bir sözünde "Iraklılar beni muhaddis yaptı" dediğini

[6] İbn Teymiyye, *Beyânu telbîsi'l-Cehmiyye fî te'sisi bida'ihim el-kelâmiyye*, (thk. Heyet) Mecmau'l-Melik Fehd, Medine 1426/2005, III, 419. Schacht, İbn Ebî Zib'in Medine fıkhı üzerinde hiçbir etkinliğe sahip olmadığını, sadece bir hadis ravisi olduğunu iddia etmişse de (Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford Univerts Press, London 1967, ilk baskısı 1950, s. 65) bunun gerçeği yansıtmadığı rahatlıkla söylenebilir, nitekim Şâfiî'nin görmediğinden dolayı hayıflandığı iki kişiden biri olması açısından da önem arz etmektedir.

[7] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 194; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 311.

[8] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 311.

[9] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 103; İbn Ferhûn el-Mâlikî, *ed-Dîbâcü'l-müzhib fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb*, (thk. Muhammed Ahmedî Ebû'n-Nûr), Kahire t.y., I, 120-121.

[10] İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut t.y.,VI, 376.

[11] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Hind 1326, VI, 344.

[12] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut 1968, VII, 323.

aktarmıştır.[13] Zehebî (v. 748/1348), onun, Mâlik ve Şu'be gibi hadiste otorite kabul edilmediğini (lem yekün min fursâni'l-hadîs) belirtmesine rağmen[14] onun hakkında "imâm", "müftü", "hüccet" ve "sâhibu sünne" gibi ifadelere yer vermiştir. Abdülaziz'in eserlerinin olduğu ve eserlerinin en büyük râvîsinin ise İmâm Mâlik'in öğrencisi İbn Vehb olduğu belirtilmiştir.[15] Müellif, ayrıca oğlu İbnü'l-Mâcişûn (Abdülmelik) ile de karıştırılmaktadır. Hâlbuki Mâcişûn, İmâm Mâlik'in akranı iken, İbnü'l-Mâcişun, İmâm Mâlik'ten sonra Medine okulunun önde gelen âlimlerinden kabul edilmektedir.[16]

Kelam Anlayışı: Müellif, hicri ikinci asrın ortalarında Medine'nin önde gelen fakîhlerinden kabul edilmekle beraber İmâm Mâlik'in aksine kelamcı yönü de söz konusudur. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla Abdülazîz el-Mâcişûn'un, kelama dair üç risalesi bulunmaktadır. Bu risâleler de onun, kelam ilminde yed-i tûla/büyük bir birikime sahip olduğunu göstermektedir. Yazarın iki risalesi kaderle ilgili iken diğer risalesi ise rü'yet (Allah'ın ahirette görülüp görülmeyeceği) meselesine dairdir. Yahya b. Ma'în'in aktardığına göre müellif, önceleri Kaderiyye ekolüne mensup iken sonraları Ehl-i sünnete intisab etmiştir.[17] Günümüze ulaşan eserlerinden hareketle onun Ehl-i sünnete mensup biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Mâcişûn, İmâm Mâlik gibi sıfatların tevilsiz şekilde kabul edilmesi gerektiğini ve sıfatların keyfiyetinin ise bilinmeyeceğini savunur. Böylece onun da Hicri ikinci asırda yaşayan birçok âlim gibi selef anlayışına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Müellif, kader anlayışı hususunda Mutezile gibi insanın mutlak özgürlüğe sahip olduğunu kabul etmemekte, zira ayetlerden hareketle her şeyin Allah'tan olduğunu dile getirmekte, fakat Cebriyye düşüncesine de karşı çıkmaktadır. Zira Allah'ın, Kur'ân'da insanı muhsin (iyilik yapan) ve musî (kötülük yapan) şeklinde nitelendirdiğini ve bundan dolayı Allah'ın, insanı bazen övdüğünü, bazen de yerdiğini belirtmektedir. Yazar, özet olarak ilgili risalelerde kader anlayışının, esasında Kur'ân'a ve sünnete dayandığını, fakat Cahiliyye şiiri ve kültüründe de bu inancın bulunduğunu, İslam dininin de bunu onayladığını, kader inkârcılığının ise sonradan ortaya çıkmış bir bidat olduğunu ve kaderi inkâr edenlerin küçük bir gruptan ibaret olduğunu ifade etmektedir.

Eserleri

Bilindiği üzere Hicri birinci asrın sonlarından itibaren kaleme alınmış bazı risaleler söz konusudur. Bunların kahir ekserisi de kelam/teoloji konularına dairdir.

[13] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 310.

[14] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 310.

[15] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 311.

[16] Ayrıca bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 207-208.

[17] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 194; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 16.

Nitekim Hasan el-Basrî'ye (v. 110/728) ve Ömer b. Abdülaziz'e (v. 101/720) *Kader*, Muhammed b. Hanefiyye'ye (v. 81/700) ise *İrcâ* ve *Kader* risaleleri nisbet edilmekte ve bunlar hakkında birçok akademik çalışmanın yapıldığı görülmektedir.[18] Fakat Mâcişûn'a ait risâleler, en az bunlar kadar değerli olmasına rağmen görebildiğimiz kadarıyla bu güne kadar hiçbir akademik çalışmaya konu edilmemişlerdir. Yaptığımız incelemeler sonucunda Kelam ilmine dair üç önemli risalenin Mâcişûn'a nisbet edildiği, bunlardan ikisinin kaderle ilgili olduğu, diğerinin ise Cehmiyyeye'ye reddiye olarak kaleme alındığı tespit edilmiştir.[19] Ayrıca Mâcişûn'a *Muvatta/Musannef* adında bir fıkıh kitabı nisbet edilmekte olup ve eserin, içerik olarak "Medine ameli" ile ilgili olduğu belirtilmektedir. Bu eser, günümüze ulaşmamış olsa da onun bir kısmı olduğu tahmin edilen *Kitâbü'l-Hac* adlı eser, Kayravan'da bulunan tek yazma nüsha dikkate alınarak neşredilmiştir.

1. Kitâbü'l-Hac: Miklos Murany tarafından 2007 yılında tahkik edilerek basılan eser, eksik olup birkaç sayfadan müteşekkildir. Bu eser, günümüzde sahip olduğumuz ilk fıkıh metinlerinden olması itibariyle büyük önem arz etmektedir. Zira muhtemelen Hicri 150'li yıllarda kaleme alınıp günümüze ulaşan ilk eserlerden birisidir. Eser, Habîb - Sahnûn - İbn Nâfi - Abdülaziz, ayrıca Muhammed-Rebî b. Süleyman-Leys'in kâtibi Ebû Sâlih-Abdülaziz b. Abdullah b. Ebî Seleme isnadıyla rivayet edilmiştir. Diğer bir ifadeyle eser, Mâcişûn'un Medineli öğrencisi İbn Nâfi ve Leys'in kâtibi diye bilinen diğer bir öğrencisi Ebû Sâlih kanalıyla günümüze ulaşmıştır.

2. Kader Risalesi: İncelemeye çalıştığımız risalelerden biri olup bir önceki eser gibi Leys'in kâtibi Abdullah b. Sâlih kanalıyla rivayet edilmiştir. Eserin başında bulunan isnaddan hareketle ilgili eserin iki farklı tarikle rivayet edildiği görülmektedir. Birincisi Ebü'l-Fazl Cafer b. Muhammed el-Kâflânî - Muhammed b. İshak es-Sâğânî- Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih – Abdülazîz el-Mâcişûn iken, ikincisi Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Recâ ve Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Abdillâh b. Şihâb - Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdillâh b. el-Hasen b. Şihâb - Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hâni et-Tâî el-Esrem - Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih - Abdülazîz b. Abdillâh b. Ebî Seleme el-Mâcişûn isnadıdır. İlgili risâlenin, İbn Batta'nın *el-İbâne* adlı

---

[18] Bu konuda yapılmış çalışmalardan kadere ilişkin olanlardan, Mehmet Kubat'ın "Kadere Dair İki Risâle (Abdülmelik b. Mervân'ın Hasan el-Basrî'ye Gönderdiği Mektup Ve Hasan el-Basrî'nin Abdülmelik b. Mervân'a Gönderdiği (Cevabî) Mektup)", adlı makalesi (*Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 8, S. 1, 2008, 351-374) Hasan-ı Basri'nin Kader risalesi ile; Özcan Taşcı'nın "İlk Kelam Risalelerine Göre Kader ve İnsanın Sorumluluğu" adlı kitabı ise (İz Yayıncılık, İstanbul 2009), Ömer b. Abdülaziz ve Hasan b. Muhammed el-Hanefiye'nin Kader risaleleri ile alakalıdır. Ayrıca Josef Van Ess'in 1975 Beyrut'ta yayınlanan "Anfänge muslimischer Theologie" adlı eseri de bu bağlamda zikredilmesi gereken kaynaklardandır.

[19] Bütün bu eserler, Leys b. Sa'd'in kâtibi Ebû Sâlih vasıtasıyla aktarılmıştır. Bu da onun, Mâcişûn'un en önemli râvîlerinden olduğunu göstermektedir.

eserinin içinde yer aldığı ve bu şekliyle günümüze ulaştığı görülmektedir.[20] İlk paragraflarda görüleceği üzere risâle, Kaderiyye'ye mensup birine cevap olarak kaleme alındığından Hicri ikinci asırda yaşayan Kaderîlerin kader anlayışı hakkında da önemli bilgiler içermektedir.

3. Kader Risâlesi: İncelemeye çalıştığımız diğer bir risale olup Leys'in kâtibi Abdullah b. Sâlih tarafından rivayet edilmiştir ve hacim olarak beş sayfa civarındadır. Bu eserin de bir önceki risale gibi aynı kişiler vasıtasıyla aktarıldığı ve İbn Batta'nın *el-İbâne* adlı eserinin içinde yer aldığı görülmektedir.[21] Söz konusu risâlede yer alan bazı paragraflar, neredeyse aynı lafızla Ömer b. Abdülazîz'e nisbet edilen risâlede bulunmaktadır.[22] Okuyucuya mukayese imkânı vermesi için de dipnotta ilgili kısma temas edilmiştir. Bu bölümün, birçok eserde Ömer b. Abdülazîz'e nisbet edilerek aktarılmış olmasından hareketle –eğer bir râvî tasarrufu değilse- Abdülazîz el-Mâcişûn'un, ilgili bölümü faydalı bulduğundan kendi risâlesine eklediği anlaşılmaktadır. Abdülazîz el-Mâcişûn'un, Hicri 150'li yıllarda telif ettiği tahmin edilen mezkûr kısa mektubunda "sünnetü resûlillâh" ifadesine iki yerde, "es-sünne" ifadesine üç yerde, elif lamsız şekilde "sünnet" tabirine ise bir yerde yer verdiği tespit edilmiştir. İleride dipnotta görüleceği üzere Ömer b. Abdülazîz'in kısa mektubunda dahi "hadis", "es-sünnet" ve "sünnetü nebiyyihi" kavramlarına temas edildiği görülmektedir.[23] Şâfiî'nin henüz doğmadığı veya çocuk olduğu dönemlerde kaleme alınan bu mektuplar, "sünnetin, ilk defa Hz. Peygamber'in örnek davranışı şeklinde tanımlayan kişinin Şâfiî olduğuna" dair Batılıların iddiasının[24] da hayal mahsulü olduğunu net şekilde ortaya koymaktadır.

4. Rü'yet Risalesi: Bu risale, Leys'in kâtibi Abdullah b. Sâlih tarafından rivayet edilmekte ve hacim olarak birkaç sayfadan oluşmaktadır. Söz konusu risalenin de Ebü'l-Fazl Cafer b. Muhammed el-Kâflânî - Muhammed b. İshak es-Sâğânî- Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih – Abdülazîz el-Mâcişûn isnadıyla aktarıldığı görülmektedir. Mâcişûn, ilgili risâleyi ahirette Allah'ın görülmeyeceğini iddia eden Cehmiyye'ye reddiye olarak kaleme almıştır. İbn Batta *el-İbâne*'de ve Esrem de *es-Sünne* adlı eserinde adı geçen risâleye yer vermiştir. İbn Teymiyye ise onların eserlerinden hareketle mezkûr risâleye birçok yerde atıfta bulunmuştur.[25]

---

[20] İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, (thk. Osman Âdem el-Etyûbî), Riyâd 1415/1994, IV, 240.

[21] İbn Batta, *İbâne*, IV, 247.

[22] Burada temas ettiğimiz kader risalesi, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ* adlı eserinde bulunan ve Josef Van Ess tarafından yayınlanan risaleden farklı bir eserdir.

[23] Bkz. 85. Dipnot.

[24] Schacht, *The Origins*, s. 1-2.

[25] İbn Batta, *İbâne*, VII, 63; İbn Teymiyye, *el-Fetvâ'l-Hameviyyeti'l-kübrâ*, (thk. Hamd b. Abdilmuhsin), Riyâd 1425/2005, s. 307; *Der'ü te'ârudi'l-akl ve'n-nakl*, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), Riyâd 1411/1991, II, 35; *Mecmû'u'l-fetâvâ*, (thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım), Riyad 1416/1995, V, 42.

Kaynakça

Abdülazîz el-Mâcişûn, *Kitâbü'l-Hac*, (thk. Miklos Murany), Dâru İbn Hazm, 1428/2007.

Günay, H. Mehmet, "İbnü'l-Mâcişûn", *DİA*, XXI, İstanbul 2000.

Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (thk. Beşşâr A. Marûf), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2002/1422.

İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, (thk. Osman âdem el-Etyûbî), Riyâd 1415/1994.

İbn Ferhûn el-Mâlikî, *ed-Dîbâcü'l-müzhib fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*, (thk. Muhammed Ahmedî Ebû'n-Nûr), Kahire t.y..

İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Hind 1326/1908.

İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut t.y..

İbn Hibbân, *Meşâhirü 'ulemâi'l-emsâr ve a'lâmu fukahâi'l-aktâr*, (Merzûk Ali İbrahim), Dâru'l-Vefâ, 1411/1991.

İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut 1968.

İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârudi'l-akl ve'n-nakl*, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1411/1991.

İbn Teymiyye, *el-Fetvâ'l-Hameviyyeti'l-kübrâ*, (thk. Hamd b. Abdilmuhsin), Riyâd 1425/2005.

İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, (thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım), Riyad 1416/1995.

İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, *Beyânu telbîsi'l-Cehmiyye fî te'sisi bida'ihim el-kelâmiyye*, (thk. Heyet), Mecma'u'l-Melik Fehd, Medine 1426/2005.

Kâdî İyâz, İbn Musa el-Yahsûbî, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, (thk. Muhammed Sâlim), Beyrut 1418/1998.

Kubat, Mehmet, "Kadere Dair İki Risâle (Abdülmelik b. Mervân'ın Hasan el-Basrî'ye Gönderdiği Mektup ve Hasan el-Basrî'nin Abdülmelik B. Mervân'a Gönderdiği (Cevabî) Mektup)", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 8, S. 1, 2008.

Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford University Press, London 1967 (ilk baskısı 1950).

Schrameier, W.L., *Ueber den Fatalismus der Vorislamischen Araber*, Bonn 1881.

Taşcı, Özcan, *Aydınlanma, Oryantalizm ve İslam-Kelami Konular Bağlamında Bir Karşılaştırma*, Sentez Yayıncılık, Ankara 2013.

Taşcı, Özcan, *İlk Kelam Risalelerine Göre Kader ve İnsanın Sorumluluğu*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009.

Van Ess, Josef, *Anfänge muslimischer Theologie*, Beyrut 1975.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb Arnâût), Beyrut 1402/1982.

Abdülaziz Mâcişûn'un Kadere Dair Birinci Risalesi

1. Ebü'l-Fazl Cafer b. Muhammed el-Kâflânî - Muhammed b. İshâk es-Sâğânî - Abdullâh b. Sâlih - Abdülazîz b. Abdillâh b. Ebî Seleme el-Mâcişûn'dan:

2. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Recâ ve Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Şihâb - Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdillâh b. el-Hasen b. Şihâb - Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hâni et-Tâî el-Esrem - Abdullâh b. Sâlih - Abdülazîz b. Abdillâh b. Ebî Seleme el-Mâcişûn'dan:

Şimdi meseleye gelince, derim ki:

Kader konusunu açıklamamı talep etmişsin. Hayatıma and olsun ki Allah, onu **"aklı olan veya hazır bulunup kulak veren kimseler için"**[26] açıklamıştır. Allah, bize mülk ve kudret sahibi olduğunu, özür/mazeret ve hüccetin kendisine ait olduğunu bildirmiştir. O, kaderi temellük, hücceti ise inzâr olarak, insanı da bu hususta muhsin (iylik yapan), müsî (günah işleyen), makdûrun aleyh ve ma'zûrun aleyh şeklinde nitelemiştir. Allah, insana iyiliği rızık olarak vermiş ve bunun için onu övmüş, ona hatayı takdir etmiş ve bundan dolayı onu yermiştir. Allah'ın, insanı övmesinden ve kınamasından hareketle onun mümellek olduğunu (yapacağı eylemlerde mutlak anlamda özgür bırakıldığını) sanmışsın, fakat bunun kadere dayandığını unutmuşsun. Allah'ın, insanı övmesi veya yermesi onu mülkünden çıkardığı anlamına gelmez, hata yaptığında da kaderden dolayı onu mazur görmez.

Allah, kabiliyet ve beceriyle (hakkı) aramak üzere (alâ't-talebi bi'l-hîle) insanı yaratmıştır. Nitekim insan bunu bilir ve onu inkâr ettiğinde de kendisini kınar. Allah, ona kudreti/kaderi öğretmiş ve o da buna iman etmiş ve her şeyin kadere bağlı olduğuna inanmıştır. İnsan, O'nun mülkünde olduğunu bildiğinden, başarılı olma hususunda O'na yönelmiş, zira başarının, O'nun eliyle olacağına inanmıştır. Fakat insan, yaptığı eylemin yanlış olması durumunda ise kendisini kınamaktadır. Taksîr durumunda (kusur işlediğinde) kişinin barınağı, yapmadığı şeyden dolayı nedâmet/pişmanlık duymasıdır. Allah'ın, bunu, onun aleyhinde bir hüccet/delil olarak sunacağını kesin bir şekilde bilmektedir. Onun muavveli/dayanağı hayır talep etmek, Allah'a güvenmek ve kadere iman etmektir. Hayr/iyilik talep ettiğinde "lâ havle velâ kuvvete ilâ billâh (bütün güç ve kuvvet yalnızca Allah'ındır)", günaha

[26] Kâf: 50/37.

düştüğünde ise "Allah'a isyanda mazeretim olamaz" demektir. Hayrı talep edince teslim olmuş (müsteslim) ve zayıf bir haldedir, günah işlediğinde ise güçlü ve kendisini kınar vaziyettedir. Rabbine isyan ettiğinde kader, onun katında zâlim olmaya daha layık değildir. Eğer onlardan (kader veya kendisinden) birinin, diğerinden zalim olmaya daha müstahak olduğuna inanırsa haktan sapmış ve dinini bilmiyor demektir.[27]

Kişinin, kaderi kabul etmekten ve hatasını da itiraf etmekten başka çaresi yoktur. Her kim bunu kabul etmekte zorlanırsa **"hemen tavana bir ip çeksin, sonra kendini assın da bir baksın; başvurduğu (bu yöntem), öfkelendiği şeyi giderecek mi?"**[28] Allah'a and olsun ki (insanoğlu), emrin/yaratmanın kendisine ait olmadığına inanan kişi gibi O'na boğun eğmekten ve takdir edilmemiş (kaderinde yazılmamış) gibi hatasından dolayı özür dilemekten başka bir çıkış yol bulamayacaktır. Sakın nefsinizi, kaderi inkâr etmeye yönlendirmeyiniz ve Allah'ın hüccetinden kaçmak için de suçu kadere atmayınız. Allah'ın vazettiği gibi her şeyi yerli yerine koyun ve Allah'ın cem ettiği şeyleri ayırmaya çalışmayın. Nitekim bazı şeyler iç içe girmiş, bazısı ise birbirinin parçası haline gelmiştir. Allah, hîle/beceri ile kaderi iç içe girdirmiş, akabinde (insanı da) kınamış ve azarlamıştır. Bundan sonra da "sakın (her şeyi) nefislerinize mal edip hidayet nimetini inkâr etmeyin" şeklinde bir ilke koymuştur.

Allah'ın kader sıfatı hususunda haddi aşmayın, zira haddi aşmanız halinde hatadan dolayı kendi nefsinizi mazur görmeye başlarsınız. Şayet nefsinizi kınarsanız ve Rabbinizin mutlak hükümranlığını ikrar ederseniz problemin kapısını kapatmış, aşırılığı terk etmiş olursunuz, düşmanınız da sizden ümidini kesmiş olur. Tartışmaktan uzaklaşmayı metod/prensip edinin, zira bu, hidayet/doğru ve kastedilen şeydir. Cedel ve taammuk/derinlik doğru yoldan sapmaktır ve hatanın yoludur. Sakın dinde derinleşmenin/taammukun rusûh (ilimde derinlik) olduğunu sanmayın, zira ilimde râsih/derin olanlar, ilimlerinin bittiği yerde durmuş ve şöyle demişlerdir: **"Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır, derler. (Bu inceliği) ancak aklıselim sahipleri düşünüp anlar."**[29] Sana anlattığım gibi tek çarenin kader(e iman) olduğunu öğrenmek istiyorsan savaş ayetini ve Allah'ın kitabında zikrettiği şeyleri incele, böylece garip/ilginç şeyler bulacaksın. Nitekim orada mağlup olmayan melikten, ters yüzmüş olmuş devletten, kesin zaferden bahsedildiğini ve kulun da buna rağmen övüldüğünü ve kınandığını göreceksin. Allah, (bazen) dostlarına yardım eder, (bazen de) onların desteğini talep eder, (bazen) düşmanlarını

[27] Yazar, kişinin iradesi kadar kaderinin de davranışlarında belirleyici olduğunu ifade etmeye çalışmaktadır.
[28] Hac: 22/15.
[29] Âl-i İmrân: 3/7

azaplandırır, (bazen de) onlara zafer kazandırır. Nitekim Allah (c.c) şöyle buyurmaktadır:

> **“Onlarla savaşın ki, Allah sizin ellerinizle onları cezalandırsın; onları rezil etsin; sizi onlara galip kılsın ve mümin toplumun kalplerini ferahlatsın ve onların (müminlerin) kalplerinden öfkeyi gidersin.”**[30]
>
> **“Yardım ve zafer ancak mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi Allah katındadır.”**[31]
>
> **“Allah size yardım ederse, sizi yenecek yoktur. Eğer sizi yardımsız bırakırsa, ondan sonra size kim yardım edebilir? Mü'minler, ancak Allah'a tevekkül etsinler.”**[32]
>
> **“Bir kısmınız da kendi canlarının kaygısına düşmüştü. Allah'a karşı cahiliye zannı gibi gerçek dışı zanda bulunuyorlar; "Bu işte bizim hiçbir dahlimiz yok" diyorlardı. De ki: "Bütün iş, Allah'ındır."**[33]

Câhiliyye zannını/anlayışını düşünürsen şu iki fırkadan hangisinin ona daha uygun olduğunu anlarsın: Rabbine dayanan ve O’nun kaderini iman eden mi, yoksa O’nun kaderine malik olduğunu iddia edip kendi nefsine tevekkül eden (güvenen) mi? Onların zannı şu ayette geçen kişilerin zannı gibidir: **"Bu konuda bizim elimizde bir şey olsaydı burada öldürülmezdik."**[34] Fakat biz isyan ettik, şayet itaat etmiş olsaydık burada öldürülmezdik. Hayatıma and olsun ki şayet onlar hakkı söylüyorlarsa sen de hakkı söylüyorsundur, şayet onlar yanlış bir şey söylüyorlarsa sen de yanlış bir şey söylüyorsundur. Zira yüce Melik şöyle buyurmuştur:

> **De ki: "Bütün iş, Allah'ındır."**[35] **De ki: "Evlerinizde dahi olsaydınız, üzerlerine öldürülmesi yazılmış bulunanlar mutlaka yatacakları (öldürülecekleri) yerlere çıkıp gideceklerdi. Allah bunu göğüslerinizdekini denemek, kalplerinizdekini arındırmak için yaptı.”**[36]
>
> **“İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz. (Bazen bir topluma iyi ya da kötü günler gösteririz, bazen öbürüne.) Allah, sizden iman edenleri ayırt etmek, sizden şahitler edinmek için böyle yapar.”**[37]

---

30 Tevbe: 9/14-15.

31 Âl-i İmrân: 3/125.

32 Âl-i İmrân: 3/160.

33 Âl-i İmrân: 3/154.

34 Âl-i İmrân: 3/154.

35 Âl-i İmrân: 3/154.

36 Âl-i İmrân: 3/154.

37 Âl-i İmrân: 3/140.

Allah (c.c), düşmanlarını dostlarına gâlip getirir, onları düşmanlarının elleri vasıtasıyla şehid ettirir, akabinde bunu da onların hanesine hata olarak yazar, ardından onları bundan dolayı azab eder ve sorguya çeker, hâlbuki düşmanlarını bu hataya bizzat kendisi sürüklemiştir. (Başka zaman) Dostlarını, düşmanlarına karşı gâlip getirir ve akabinde şöyle der: **"(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı."**[38] Akabinde bundan dolayı onlara sevap yazar, onları övgü ve senâyla anar, hâlbuki kendisi onları gâlip kılmıştır. Nitekim "bütün işler benimdir, herkes benim vasıtamla mağlûb olur" diye buyurur. Bedir'de her iki taifeden (Kervan ve müşrik ordusundan) birinin Müslümanların olacağını ve öçlerini alacaklarını kesin bir şekilde söz verdi ve **"Allah bunu, inkâr edenlerden bir kısmını helak etsin veya perişan etsin de umutsuz olarak dönüp gitsinler diye yaptı."**[39] Bunun ardından elçisine şöyle dedi: **"Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur."** Allah, vaadini hileye benzer şekilde tamamladı, onlara hazırlık yaptı ve tuzak kurdu. Bu sadece gizli bir kudret vasıtasıyla olur. Allah, bin kişilik müşrik ordusuna karşı semadan melekler indiriyor, sonra da meleklere **"ben sizinle beraberim"**[40] diyerek onlara sebat veriyor, onlar da iman edenlere sebat veriyorlar. Kaderi inkâr edenlere göre bu, çekişmeli bir durum gibi duruyor ve sanki düşmanın zafer kazanacağından endişe ediliyor. İblis, kâfirlerle bir olup onlara eylemlerini güzel göstermiş ve onlara **"Bu gün artık insanlardan size gâlip gelecek (kimse) yok, mutlaka ben de size yardımcıyım." demişti**[41]

Sanki Müslümanlar gâlip gelme hususunda endişe ediyor, hileye başvuruyor ve hazırlık hususunda yalnız bırakılmıyorlar. Nitekim Allah, düşmanın kalbine korku salmış ve onlar da dönüp kaçmışlardı. Allah, meleklere **"Şimdi vurun boyunlarının üstüne. Vurun, onların bütün parmaklarına"** diye vahyediyordu. Öyle bir şeyle karşılaştılar ki ondan kaçamadılar, efendileri (İblis) de buna sabredemedi. Zira sadece İblis onlara vaatte bulunmuştu, o da melekleri görünce arkasını dönüp kaçmış ve şöyle demişti: **"Ben sizden uzağım. Çünkü ben**

---

[38] Enfâl: 8/17.

[39] Âl-i İmrân: 3/127.

[40] Enfâl: 8/12.

[41] Enfal: 8/48.

sizin görmediğiniz şeyler (melekler) görüyorum. Ben Allah'tan korkarım. Allah, cezası çetin olandır."[42] Böylece İblis, "ne beni ne de sizi onun azabından koruyacak kalkan yoktur, onu benden ve sizden uzaklaştıracak hazırlık ve güç de yoktur. Siz kiminle savaştığınızı görmüyorsunuz, kalplerinizdeki korkuyu gidermeye de gücünüz yetmiyor, ben de kendi nefsimden korkuyu gideremiyorum, sizden nasıl gidereyim?" demiştir.

Tasalanmış olanlar, düşman ordusunu çok gördüklerinden dolayı ortaya çıkmaktan korktular ve Allah, onlar hakkında şöyle buyurdu. **"hani Allah, sana onları uykunda az gösteriyordu. Eğer sana onları çok gösterseydi elbette gevşerdiniz ve o iş hakkında birbirinizle çekişirdiniz. Fakat Allah (sizi bunlardan) kurtardı. Çünkü O, göğüslerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilendir. Hani karşılaştığınız zaman onları gözlerinize az gösteriyor, sizi de onların gözlerinde azaltıyordu"**[43] Nedenini ise Allah şöyle açıklamıştır: **"ki Allah, olacak bir işi gerçekleştirsin."** Nitekim Allah, onlara her şeyin bittiğini ve kararın daha önce verildiğini belirtiyor, zira O, işlerin sadece böyle olmasını diliyordu.

Kaderiyye ekolüne mensup olanlar (Kaderî), bunların Allah'tan bir ihtiyâl, ihtifâl ve savaşa hazırlık olduğunu sanır, fakat dilediğinde O'nun, rekabet söz konusu olmadan bütün işlere hâkim olduğunu ve düşmana karşı mutlak üstün olduğunu unutur. O, Âd kavmini akîm bir rüzgârla helak etmiş, Semûd kavmini bir sesle havasız bırakmış, Kârun ve evini yere batırmış, Lût'un kavmine semadan taş yağdırmıştır. O yıldırımlar gönderir, dilediğine isabet ettirir ve olduğu yerde öldürüverir. Bunda hile (mekr) ve istidrâc yoktur. Ayrıca O, kendisini aciz bırakamayacak kişilere tuzak kurar ve istidrâc yapar (yani ona mühlet verir, ta ki güven içinde ve rahat şekilde istediğini yapsın). Allah'ın azabı, ansızın gelir ve kimse ona engel olamaz ve kimse de O'nun azabından kaçacak güce sahip değildir. Her iki durum (ansızın helak ile mühlet vererek helak) da onun kazâ ve kaderinde eşittir. O dilediği kişi üzerinde bunları tatbik eder. Dikkatsizliğinden istifade etmek için onları ansızın ve kahren helak etmedi, onlar hakkında irade ettiği şeyleri yerine getirmeyeceğinden endişe ettiği için de onlara mühlet vermedi ve hile yapmadı.

---

[42] Enfal: 8/48.

[43] Enfâl: 8/43.

Kaza ve kaderin iki yönü vardır, biri zâhir ve kâhir, diğeri ise güçlü ve gizlidir. Öyle ki hiçbir şey ondan kaçamaz, onun için dokunma, işitilen bir ses ve görülen bir nesne söz konusu değildir. Onun için bir iz de söz konusu değil ki gerçekleştiğinde ortaya çıksın. O, kader sıfatı vasıtasıyla yakını uzak yapar, kalpleri ondan çevirir, uzağı yakın yapar, inatçı ve zorbaları zelil eder, öyle ki O istediğini yapar. O, Hz. Musa'yı (a.s) tabut ve dalgada henüz kundakta iken korudu, onu, ölümüne sebep olacak düşmanına yaklaştırdı. Muhakkak ki Hz. Musa'nın tabut ve dalgalar içinde kurtulacağını takdir ve kaza etmişti, bundan dolayı annesine, Fir'avn'un çocuğunu alacağından endişe ediyorsan **"Onu (bebek Mûsâ'yı) sandığın içine koy ve denize (Nil'e) bırak ki, deniz onu kıyıya atsın"** böylece Fir'avn, onu alsın. Allah, Hz. Musa'yı bu şekilde almasını murâd etmişti.

Allah, Hz. Musa'yı annesinin elbisesi içinde ve annesinin memesinden süt emdiği bir halde alıp ürkütücü denize ve dalgalara bıraktı. Hz. Musa'nın annesinin kalbine de kesin bir şekilde Musa'yı kendisine geri döndüreceğine ve onu peygamberlerden kılacağına dair bilgi koydu. Böylece annesi, Hz. Musa'nın boğulmayacağından emin oldu ve onu dalgalara bıraktı ve oradan ayrılmadı. Akabinde dalgaya onu kıyıya atmasını emretti, o da işitti ve itaat etti. Böylece Allah'ın emriyle gücü nisbetince onu korudu ve Fir'avn'a verdi. Daha önce verilen hükümden dolayı Allah, Fir'avn'un kalbine ve bilinçaltına onu korumasını, güzel şekilde himaye etmesini takdir etti. Bu takdiri ilahiden dolayı Fir'avn'un onu sevmesini sağladı ki onun gözünün önünde onu terbiye etsin ve onun gazabından korusun. Bu, tağrîr ve acıma duygusuyla değil, bilakis yakîn ve güven duygusuyla gerçekleşmişti. Fir'avn, onun için yiyecekler, içecekler, hizmetçiler ve eğiticiler seçiyor, öleceğinden endişe ettiğinden onun için sütanneler arıyordu. O, İsrailoğullarını kıyımdan geçiriyor ve kendisinin sonu olacağına inandığı çocuğu elinden kaçıracağından endişe ediyordu, hâlbuki aradığı çocuk, onun önünde, kucağında ve boynundaydı. Hz. Musa'yı evlat ediniyor, onu öpüyor, onu görüyor, fakat hakikati bilmiyordu. Muhakkak ki Allah, onun kalbini gâfil kılmış, Hz. Musa'yı onun gözüne güzel göstermiş ve ona sevdirmişti. Bütün bunları sırf

şundan dolayı yapmıştı: **"kendilerine düşman ve üzüntü kaynağı olması için."**[44] Zira Fir'avn'un elinde olsaydı, ona sevgi beslemezdi.

Hz. Musa, onun elindeydi, fakat onun haberi yoktu, yine Allah, kendi kudretiyle Hz. Musa'yı annesine iade etti ve kendi kudretiyle onu peygamberlerden kıldı. Fir'avn ise bu sırada âlemlerin Rabbi olduğunu iddia ediyordu. Hâlbuki Allah'ın güçlü planı içinde (bir figüran olarak) geziniyordu, nihayet savaşlarda ve emirlerinde kendisine güvendiği bir anda Rabbinden bir yakîn geldi. Allah, onu derece derece yükseğe çıkarmış ve **"Nihayet boğulmak üzere iken, "İsrailoğulları'nın iman ettiğinden başka hiçbir ilah olmadığına inandım. Ben de müslümanlardanım" demişti.**[45]

Biz, Allah'tan dünya ve ahirette nimetinin tamamını istiyoruz. Bu, bizim elimizde değildir. Bütün güç ve kuvvetin O'nda olduğunu, zulüm ve hatanın ise kendi nefsimizden kaynaklandığına inanıyoruz. Kudreti sahiplenmeden hüccetin aleyhimize olduğuna, davet ettiği şeylere de O'nun minnet ve faziletiyle ulaştığımızı kabul ediyoruz. "Neden bize iyiliği ihsan etti, akabinde bundan dolayı övdü" demiyoruz, ayrıca "neden bize hatayı takdir etti, akabinde bizi bundan dolayı kınadı" da demiyoruz. Nefsimizi kınadığı gibi biz de (sadece) kendi nefsimizi kınıyoruz, kudret onun mülkünde olduğu gibi kudreti/kaderi ikrar ediyoruz. "Neden böyle dedi" diye sormuyoruz, sadece onun buyurduğu gibi şöyle diyoruz: O istediğini söyler, istediğini yapar. **"O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar."**[46] **"Dikkat edin, yaratmak da, emretmek de yalnız O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı yücedir."**[47].

---

44 Kasas: 28/8.

45 Yûnus: 10/90.

46 Enbiyâ: 21/23.

47 A'râf: 7/54.

Abdülazîz b. Abdullâh b. Ebî Seleme'nin Kadere Dair İkinci Risalesi

1. Ebü'l-Fazl Cafer b. Muhammed el-Kâflânî - Muhammed b. İshâk es-Sâğânî-Abdullâh b. Sâlih - Abdülazîz b. Abdillâh b. Ebî Seleme el-Mâcişûn'dan:

2. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Recâ ve Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Şihâb - Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdillâh b. el-Hasen b. Şihâb - Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hâni et-Tâî el-Esrem-Abdullâh b. Sâlih- Abdülazîz b. Abdillâh b. Ebî Seleme el-Mâcişûn'dan:

Emmâ ba'd:

Sana takvayı, Allah'ın işlerinde orta yolu, Hz. Peygamber'in sünnetine uymayı/ittibaı ve bidatçıların/muhdislerin, dinleri hususunda ve hakkında sünnetin bulunduğu konularda gereksiz yere ihdas ettikleri şeyleri terk etmeni vasiyet/tavsiye ediyorum. Akabinde iyi bil ki ne zaman bir bidat gerçekleşmişse ondan önce o hususta bir ibret ve aleyhinde bir delil söz konusu olmuştur. Sünnete tutunman gerekir, zira sünnet, Allah'ın izniyle senin için koruyucu/ismet görevi görür. Sünnet, takip edilmesi, uygulanması ve başka yollara sapmayı önlemek amacıyla vazedilmiştir. Muhakkak ki sünnet, onun hilafında bulunan hususlarda kayma, hata, ahmaklık ve derinlik/taammuk olduğunu bilen bir zat tarafından uygulamaya konulmuştur. Onların (selefin), kendi nefislerine razı oldukları şeylere sen de razı ol, zira onlar, bir bilgiden hareketle böyle davranmışlardır. Onların, bizim bakış açımıza ihtiyaçları yoktur ve onlar, durumları keşfetme ve anlamada bizden daha güçlüdürler. Şayet bu bahsettiğin (kaderi inkâr etme), iyi bir şey olsaydı, selef onu yapmayı daha çok arzular ve onu yapmaya daya layık olurdu, zira onlar (dinde) sâbık (öncü) olanlardır.[48] Şayet hidayet, sizin üzere olduğunuz yol ise onları geçmişsiniz demektir. Eğer "onlardan sonra birçok şeyin ortaya çıktığını" söylüyorsanız bu gibi şeyleri ortaya çıkaranlar, onların (selefin) yolunu takip etmeyip kendi nefisleri için yoldan sapanlardır. Onlar, (dinî) hususları yeterince açıkladılar, onların altında kalanlar mukassir/tefrite kaçanlar, onlardan ileri gidenler ise mücessir/ifrata sapanlardır. Muhakkak ki bazı insanlar, onların altında kalarak taksirde bulunmuş, bazıları da tamah edip aşırıya kaçmıştır. (Mutedil olan) İslam toplumu ise bu iki aşırı ucun arasında doğru yol üzeredir.

Bana, kaderi ve onunla ilgili inkâr edilen hususları sormuşsun. Allah'ın izniyle konuya vakıf olan birine denk geldin. Kanaatime göre insanların sonradan ihdas ettiği ve bidat olarak ortaya koydukları şeyler içinde "kader" kadar açık ve sabit başka bir şey yoktur. Kader, cahiliyye döneminde de mevzu bahis edilen bir husustur, nitekim onlar da kaderi inkâr etmemiş, konuşmalarında ve şiirlerinde

[48] Sünnete uymaya yapılan bu vurgu Ömer b. Abdüzlaziz'in kader risalesi ile benzerlik arz etmektedir (bkz. Taşcı, *İlk Kelam Risalelerine Göre*, s. 141-146).

kaderden bahsetmişler, yapamadıkları şeyler hususunda kaderle teselli bulmaya çalışmışlardır.[49] İslam da ancak bu anlayışı pekiştirmiştir, nitekim Hz. Peygamber, bu hususu -iki veya üç defa değil- birçok yerde zikretmiştir. Müslümanlar da bunu (kader inancını) ondan işitmiş, hayatında ve vefatını müteakip yakîn/kesin şekilde ona inanmış, teslim olmuş, nefislerini taz'îf ve Allah'ı ta'zîm ederek bu konuyu konuşagelmişlerdir. Zira O'nun ilminin ihâta etmediği, onun kitabında (levh-i mahfuz) zikredilmeyen ve kaderinin daha önce karar vermediği bir şeyin söz konusu olamayacağını kabul etmişlerdir. Bütün bunlar, Allah'ın muhkem kitabında bulunmaktadır. İnsanlar da (kader anlayışını) ondan iktibas etmiş ve ondan hareketle öğrenmişlerdir. Şayet "Nerede şu ayet, nerede şu ayet?", "neden Allah şöyle dedi?" diyecek olursanız muhakkak ki onlar, sizin okuduğunuz ayetleri (daha önce) okumuş, sizin bilmediğiniz tevilleri öğrenmiş ve sizin inkâr ettiğiniz şeylere mukabil, onlar Kur'ân'ın tamamına iman etmişlerdir. Onlar şöyle demişlerdir: Takdîr edildi ve yazıldı. Her şey kitap ve kader vasıtasıyla gerçekleşir (her şey kitapta ve kaderde vardır). Her kimin cehennemlik olduğu yazılmışsa (o gerçekleşir). Allah'ın dilediği olur, dilemediği ise olmaz. Bütün güç ve kuvvet O'nundur, lehimize ve aleyhimize olan hususlara mâlik değiliz, (her şey) ancak Allah'ın dilemesiyle gerçekleşir. Bu sözlerine rağmen onlar, (hayırlı işleri) talep etmeye devam etmiş, (Allah'ın azabından) korkmuşlardır.[50] Onlar (iyilikle) emrolunmuş ve (kötülükten) nehyolunmuşlardır. İyilik hususunda Allah'ı övmüş, hata anında ise kendi nefislerini kınamışlardır. Onlar, Allah'ın kaderini ta'zim etmiş, kaderden dolayı da mazeret sunmamışlardır. Minnetinden dolayı Allah'a hamd etmiş ve O'nun dışında kimseye de dayanmamışlardır. Nitekim Allah, "Bu, muhsinlerin mükâfatıdır" ve "fasık olduklarından dolayı…" buyurmuştur. Hayr/iyilik, Allah'tan olmasına rağmen (ayetlerde) insanlara nisbet edilmiştir. İyilik gibi kötülük de O'ndandır ve kader, bu doğrultuda hükmetmiştir.

Kader hususunda tabi olman gerektiğini söylediğim kişiler Ehlü't-tenzildir. Onlar ki Kur'ân'ı hakkıyla okur, onun muhkemiyle amel eder ve müteşâbihine iman ederler. Bundan dolayı da ilimde râsih diye nitelenen âlimlerden olmuşlardır. Sonra kader ve diğer hususlarda bilgi sahibi olanlar, bu bilgileri bir sonraki nesile aktarmışlardır. (Günümüz) Âlimlerden her hangi birinin tereddüt ettiği konulardan

---

[49] İslam öncesi Arapların Cebriyyeci/Fatalist olduğu, Alman oryantalist W.L. Schrameier'in (1859-1926) 1881 yılında Bonn'da yayınladığı "Ueber den Fatalismus der Vorislamischen Araber" (İslam Öncesi Arapların Cebriyeciliği Üzerine) adlı doktora tezinde de vurgulanmaktadır (bkz. Özcan Taşcı, *Aydınlanma, Oryantalizm ve İslam-Kelami Konular Bağlamında Bir Karşılaştırma*, Sentez Yayıncılık, Ankara 2013, s. 223).

[50] Mektubun buraya kadar olan kısmı, Ömer b. Abdülaziz'in risâlesinde de bulunmaktadır. Mâcişûn'un, Ömer b. Abdülaziz'in mektubundan alıntılar yaparak konuyu zenginleştirdiği söylenebileceği gibi râvîlerden kaynaklanan bir hata olması da mümkündür.

hiç birinin, kaderi kabul etmek kadar yüce, yaygın ve açık olduğunu görmüyorum. Kader, bedevî arabînin, eğitimli köylünün, kapanmış kadınların, bıyıkları yeni terlemiş gençlerin dahi kabul ettiği bir husustur. Ayrıca Müslümanların güçlü ve zayıf olanları dahi kaderi kabul edegelmiştir. Hiç biri, kaderi duyunca inkâr etmemiş, herkes ondan bahsetmiş, muhakkak ki Allah, ona bu hususta geniş bilgi vermiş ve onun üzerinde kelimesini cemetmiştir. Fakat onu inkâr edenlerin kelamını belirsiz/olumsuz (nükra) kılmıştır. Allah'a iman edip insanlar arasında tanınan âlimlerden hiç kimse kaderi inkâr etmemiştir, ancak bir başın etrafına toplanmış küçük bir topluluk onu inkâr etmiştir. Allah, Allah! Şayet kadere inanmak sapıklıksa Hz. Peygamber bu hususta konuşmazdı. Şayet bidat ise Müslümanlar ne zaman ortaya çıktığını bilirlerdi. Nitekim Müslümanlar bidat, muhdes ve sapkınlıkların ne zaman ortaya çıktığını çok iyi bilmektedirler.

Kaderin esası, Allah'ın kitabıyla sabittir. Allah, musibet anında daha önce kaderin yazıldığını belirterek müslümanlara teselli veriyor, bununla onları teselli etmek istiyor ve gayba kesin şekilde inanmalarını sağlamaya çalışıyor. Onlar da O'nun emrini teslim etmiş, onun kaderine iman etmişlerdir. Ayrıca onlar, mümellek değil de memlûk olduklarının, kendi özgürlüklerine (mutlak anlamda) sahip olmadıklarının ve kendi nefislerine güvenemeyeceklerinin bilincidedirler. Onların kalbi Allah'ın elindedir, ancak O'nun verdiği şeyleri alırlar, O'nun (ezelde) hükmettiği şeyleri engelleyemezler. Nefislerine güvenmeleri durumunda heba olacaklarını, Allah'ın, nefislerin şerrinden onları koruması durumunda O'na itaat edeceklerini de biliyorlar. Onlar, böylece Allah'ın nimetinden haberdar kimselerdir. Nitekim Allah'ın elçisi ve kulu sıddîk (Hz. Yusuf) şöyle demiştir:

"Onların tuzaklarını benden uzaklaştırmazsan onlara meyleder ve cahillerden olurum" dedi.[51]

"Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir" dedi.[52]

Hz. Yusuf, bütün güç ve kuvvetin Allah'ın elinde olduğunu belirtmiş, bununla beraber hatadan dolayı kendisini kınamıştır. Hz. Yusuf'ta, onlar için bir örneklik vardır, zira onlar onun şiasıdırlar/taraftarıydılar. Allah, kader ve imtihanı onların göğüslerinde farklı kılmamış ve şeytanın da onlara vesvese vermesini engellemiştir. Onlar da "Bu nasıl doğru olur?" dememişlerdir. Kesin bir surette

---

51 Yusuf: 12/23.

52 Yusuf: 12/53.

Allah'ın onları imtihan ettiğini düşünmüşler, O'nun kaderinin nâfiz/belirleyici olduğuna kanaat getirmişlerdir. Şu, şundan daha zor veya daha belirleyici, şu (kader), insanları zayıflığa/tembelliğe sürükler şeklinde bir düşünceye sahip değiller. Her şey kendi ellerindeymiş gibi nefislerine yönelirler, her şeyin Allah'ın emri altında olduğunu düşünenler gibi kadere iman ederler. Kader inancı, onları ibadet hususunda tembelliğe sevk etmez, bu inançtan dolayı kendilerini tehlikeye atmazlar, Allah da imtihandan dolayı onları kendi mülkünden çıkarmaz. İnsanlar çaba sarf eder, koşuştururlar, fakat bununla beraber kaderin doğrultusunda hareket ettiklerine de kesin şekilde inanırlar. Onlar, ancak Allah'ın onlara verdiği şeyleri alır ve O'nun kendilerini imtihan etmekte olduğunu inkâr etmezler. Allah, onları bu şekilde yarattı ve böyle inanmalarını onlara emretti.

Onlar, güç ve kuvvet hususunda Allah karşısında kendi nefsini zayıf görür, kudret ve hüccetin O'nun için olduğunu ikrar ederler. Nefislerini zayıf görmeleri, onları Allah'ın hüccetini inkâr etmeye yönlendirmez. Allah'a özür beyan edeceklerini bilmeleri de onları Allah'ın kaderinin nâfiz olduğunu inkâra sevk etmemektedir. Bu, onların katında eşittir ve onlar, Allah'tan dolayı başkasından müstağnidirler. Allah, onları bu fitneden korumuş ve fitne kapısını onlara açmamış, başka topluluklar için ise bu kapıyı açmıştır. Onlar, nefislerini diledikleri kadar şüpheye düşürmüşler[53] ve sarhoşlukları içinde amaçsız dolaşmaktadırlar. İnsanlar, bir şeyin eceli/vakti gelmeden yapabileceklerine ve istedikleri şeyleri yapmaya muktedir olduklarına inandıklarında, musibet anında huzurlu ve mutlu olmaları mümkün olamaz.[54]

Sübhânallâh, Sübhânallâh! Ey Allah'ın kulları, daha önce olduğu gibi Müslümanların yoluna dönünüz. Siz kendi nefsinizden dolayı bu yoldan saptınız ve birçok farklı yol edindiniz. Uzak bölgelerde üzülüp sıkıntı yaşamadan önce, yakın olan hidayet ışıklarına doğru yönelin, önceki müslümanlar ne demişse siz de onu deyin, onlar gibi (salih amel) işleyin, onların cem ettiği şeylerin arasını ayırmayın, onların ayırdığı hususları da cem etmeye çalışmayın. Muhakkak ki onlar, size imâm ve öncü kılındılar. Onlar, size Allah'ın kitabından (Kitâbullâh) ve Hz. Peygamber'in sünnetinden (sünnetü resûlillâh) emin oldukları şeyler aktardılar. Şâhid olduğunuz hususları sakın inkâr etmeyiniz, zira bu sizin aleyhinize olur. Onların ikrâr ettiği kaderi inkâr etmeyiniz, zira böyle yaparsanız bidate düşmüş olursunuz. Sakın onu başka bir şeyle desteklemeyin, külfet altına girersiniz.

[53] İlgili ifade "nefislerini şüpheye düşürdüler ve bu onların aleyhinedir" şeklinde de tercüme edilebilir.

[54] Arapça metinde "memlukün" ifadesi kullanılmış olsa da kanaatimizce "mümellekûn" olması anlam açısından bağlama daha uygun düşmektedir.

Kader hususunda şu kişiden daha sağlıklı düşünen bir kimse bilmiyorum: "Bu konuda kimsenin ileri geri konuştuğunu öğrenmemiş, yeni problemleri görmezden gelmiş, vesveseler onun zihnini kirletmemiş, cedel ve şüphe de onu zayıflatmamıştır." Kader inancı, geçmiş toplumun kalbinde sahih şekilde yer aldı. Bundan dolayı şu cedelden uzak durunuz, muhakkak ki cedel, sizi her türlü tehlikeye yaklaştırır ve sizi sağlam ve güvenilir limana götürmez. Kaderin (veya cedelin) sınırı yoktur, o her şeye müdahildir. Onu bilmek nimet, onu bilmemek ise gaflettir. Hidayet alametleri bizedir, başkasına değildir. Her kim cedele kendisini kaptırırsa cedel onu uçurumdan atar ve o kişi hidayeti terk eder. Cedelin[55] eseri açık, aldığı şey ise yakındır. İnsanlara, kaldıramayacakları zorluk ve sıkıntı da yüklenmez.[56]

Kur'ân'ın, sünnetten daha iyi tefsiri ve sığınağı (me'vil) yoktur. Sakın bu prensibi bırakma, yoksa "**Arkadaşları 'bize gel!' diye doğru yola çağırdıkları halde, yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşıp şeytanların ayarttığı kimse gibi"** dininde şaşırır ve yolundan saparsın. **De ki: "Hiç şüphesiz asıl doğru yol Allah'ın yoludur. Bize âlemlerin Rabbine boyun eğmek emrolundu."**[57]

---

55 İlgili zamir, "cedel" kelimesine dönebileceği gibi kader veya Allah'a dönmesi de mümkündür. Fakat bağlam, cedelle ilgili olduğundan ona râcî olması daha uygun kabul edilebilir.

56 Arapça metinde birçok zamir peşi sıra zikredilmiştir, dolayısıyla merci olarak farklı tercihlerde bulunmak da mümkündür.

57 En'âm: 6/71.

الرِّسَالَةُ الأولى في القَدَرِ

لِعَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ الْمَاجِشُونِ[58]

حَدَّثَنَا أَبُو الْفَضْلِ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْقَافْلَائِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ الصَّاغَانِيُّ، ح وَحَدَّثَنَا أَبُو حَفْصٍ عُمَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ رَجَا قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ شِهَابٍ ح وَحَدَّثَنَا أَبُو حَفْصٍ عُمَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شِهَابٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ هَانِئٍ الطَّائِيُّ الْأَثْرَمُ، قَالَا جَمِيعًا: حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ الْمَاجِشُونُ قَالَ:

أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّكَ سَأَلْتَنِي أَنْ أُفَرِّقَ لَكَ فِي أَمْرِ الْقَدَرِ، وَلَعَمْرِي لَقَدْ فَرَّقَ اللَّهُ تَعَالَى فِيهِ {لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ}[59]، فَأَعْلَمَنَا أَنَّ لَهُ الْمُلْكَ وَالْقُدْرَةَ، وَأَنَّ لَهُ الْعُذْرَ وَالْحُجَّةَ، وَوَصَفَ الْقَدَرَ تَمَلُّكًا وَالْحُجَّةَ إِنْذَارًا، وَوَصَفَ الْإِنْسَانَ فِي ذَلِكَ مُحْسِنًا وَمُسِيئًا وَمَقْدُورًا عَلَيْهِ , وَمَعْذُورًا عَلَيْهِ، فَرَزَقَهُ الْحَسَنَةَ وَحَمِدَهُ عَلَيْهَا، وَقَدَّرَ عَلَيْهِ الْخَطِيئَةَ وَلَامَهُ فِيهَا، فَحَسِبْتَ حِينَ حَمِدَهُ وَلَامَهُ أَنَّهُ مُمَلَّكٌ، وَنَسِيتَ انْتِحَالَهُ الْقَدَرَ؛ لِأَنَّهُ مُمَلَّكٌ، فَلَمْ يُخْرِجْهُ بِالْمَحْمَدَةِ وَاللَّائِمَةِ مِنْ مُلْكِهِ، وَلَا يَعْذِرُهُ بِالْقَدَرِ فِي خَطِيئَتِهِ.

خَلَقَهُ عَلَى الطَّلَبِ بِالْحِيلَةِ، فَهُوَ يَعْرِفُهَا وَيَلُومُ نَفْسَهُ حِينَ يُنْكِرُهَا، وَعَرَّفَهُ الْقُدْرَةَ، فَهُوَ يُؤْمِنُ بِهَا وَلَا يَجِدُ مُعَوَّلًا إِلَّا عَلَيْهَا، فَرَغِبَ إِلَى اللَّهِ عَزَّ جَلَّ فِي التَّوْفِيقِ لِعِلْمِهِ بِمُلْكِهِ , مُوقِنًا بِأَنَّ ذَلِكَ فِي يَدِهِ فَيُخطئه مَا طَلَبَ، فَيَرْجِعُ فِي ذَلِكَ عَلَى لَائِمَةِ نَفْسِهِ مَفْزَعَهُ فِي التَّقْصِيرِ نَدَامَتَهُ عَلَى مَا تَرَكَ مِنَ الْأَخْذِ بِالْحِيلَةِ، قَدْ عَرَفَ أَنَّ بِذَلِكَ يَكُونُ لِلَّهِ عَلَيْهِ بِهِ الْحُجَّةُ، مُعَوَّلُهُ فِي طَلَبِ الْخَيْرِ: ثِقَتُهُ بِاللَّهِ , وَإِيمَانُهُ بِالْقَدَرِ حِينَ يَقُولُ يَطْلُبُ الْخَيْرَ: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، يَقُولُ حِينَ يَقَعُ فِي الشَّرِّ: لَا عُذْرَ لِي فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ، مُسْتَسْلِمٌ حِينَ يَطْلُبُ، ضَعِيفٌ فِي نَفْسِهِ، قَوِيٌّ حِينَ يَقَعُ فِي الشَّرِّ، لَائِمًا لِأَمْرِهِ، لَيْسَ الْقَدَرُ بِأَحَقَّ عِنْدَهُ بِأَنَّهُ ظَالِمٌ حِينَ يَعْصِي رَبَّهُ إِنْ رَأَى أَنَّ أَحَدَهُمَا أَحَقُّ مِنْ صَاحِبِهِ، سَفِهَ الْحَقَّ وَجَهِلَ دِينَهُ.

لَا يَجِدُ عَنِ الْإِقْرَارِ بِالْقَدَرِ مَنَاصًا، وَلَا عَنِ الِاعْتِرَافِ بِالْخَطِيئَةِ مَحِيصًا، فَمَنْ ضَاقَ ذَرْعًا بِهَذَا {فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ لِيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدُهُ مَا يَغِيظُ}[60] فَوَاللَّهِ لَا يَجِدُ بُدًّا مِنْ أَنْ يَضْرَعَ إِلَى اللَّهِ ضَرَعَ مَنْ يَعْلَمُ أَنَّ الْأَمْرَ لَيْسَ إِلَيْهِ، وَيَعْتَذِرَ مِنَ الْخَطِيئَةِ اعْتِذَارَ مَنْ كَأَنَّهَا لَمْ تُقَدَّرْ عَلَيْهِ، فَلَا تُمَلِّكُوا أَنْفُسَكُمْ جَحْدَ الْقُدْرَةِ، وَلَا تَعْذِرُوهَا بِالْقَدَرِ فِرَارًا مِنْ حُجَّتِهِ، ضَعُوا أَمْرَ اللَّهِ كَمَا وَضَعَهُ أَلَّا تُفَرِّقُوا بَيْنَهُ بَعْدَمَا جَمَعَهُ، فَإِنَّهُ قَدْ خُلِطَ بَعْضُهُ بِبَعْضٍ وَجُعِلَ بَعْضُهُ مِنْ بَعْضٍ، فَخَلَطَ الْحِيلَةَ بِالْقَدَرِ ثُمَّ لَامَ وَعَذَرَ , وَقَدْ كَتَبَ بَعْدَ ذَلِكَ، فَلَا تُمَلِّكُوا أَنْفُسَكُمْ فَتَجْحَدُوا نِعْمَتَهُ فِي الْهُدَى.

---

[58] نقلها ابن بطة ونسبه إلى المؤلف في الإبانة (الكتاب الثاني القدر)، (4/247-240)، حققه: عثمان عبد الله آدم الأثيوبي - الطبعة الأولى، 1994/1415.

[59] سورة ق: 37.

[60] سورة الحج: 15.

وَلَا تَغْلُوا فِي صِفَةِ الْقَدَرِ، فَتَعْذِرُوا أَنْفُسَكُمْ بِالْخَطَأِ، فَإِنَّكُمْ إِذَا نَحَلْتُكُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاللَّائِمَةِ وَأَقْرَرْتُمْ لِرَبِّكُمْ بِالْحُكُومَةِ، سَدَدْتُمْ عَنْكُمْ بَابَ الْخُصُومَةِ، فَتَرَكْتُمُ الْغُلُوَّ وَيَئِسَ مِنْكُمُ الْعَدُوُّ، فَاتَّخِذُوا الْكَفَّ طَرِيقًا فَإِنَّهُ الْقَصْدُ وَالْهُدَى، وَإِنَّ الْجَدَلَ وَالتَّعَمُّقَ هُوَ جَوْرُ السَّبِيلِ وِصِرَاطُ الْخَطَأِ، وَلَا تَحْسَبَنَّ التَّعَمُّقَ فِي الدِّينِ رُسُوخًا، فَإِنَّ الرَّاسِخِينَ فِي الْعِلْمِ هُمُ الَّذِينَ وَقَفُوا حَيْثُ تَنَاهَى عِلْمُهُمْ، وَقَالُوا: {آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ}، وَإِنْ أَحْبَبْتَ أَنْ تَعْلَمَ أَنَّ الْحِيلَةَ بِالْقَدَرِ كَمَا وَصَفْتُ لَكَ، فَانْظُرْ فِي أَمْرِ الْقِتَالِ، وَمَا ذَكَرَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنْهُ فِي كِتَابِهِ تَسْمَعْ شَيْئًا عَجَبًا، مِنْ ذِكْرِ مَلِكٍ لَا يُغْلَبُ، وَدَوْلَةٍ تَنْقَلِبُ، وَنَصْرٍ مَحْتُومٍ، وَالْعَبْدُ بَيْنَ ذَلِكَ مَحْمُودٌ وَمَلُومٌ، يَنْصُرُ أَوْلِيَاءَهُ وَيَنْتَصِرُ بِهِمْ، وَيُعَذِّبُ أَعْدَاءَهُ وَيُدِيلُهُمْ، يَقُولُ تَعَالَى: {قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَيُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ}[61]، {وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ}[62]، {إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ}[63] قَالَ: {وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ}[64]

فَافْهَمْ ظَنَّهُمْ أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَوْلَى بِهِمْ، الْمُضِيفُ إِلَى رَبِّهِ الْمُؤْمِنُ بِقَدَرِهِ، أَمِ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ قَدْ مَلَكَهُ؟ فَإِلَى نَفْسِهِ وَكَلَهُ، فَإِنَّ ظَنَّهُمْ ذَلِكَ إِنَّمَا هُوَ قَوْلُهُمْ: {لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هَاهُنَا}[65]، وَلَكِنَّا عَصَيْنَا، وَلَوْ أَطَعْنَا مَا قُتِلْنَا هَاهُنَا، فَلَعَمْرِي لَئِنْ كَانُوا صَدَقُوا لَقَدْ صَدَقْتَ، وَلَئِنْ كَانُوا كَذَبُوا لَقَدْ كَذَبْتَ، فَقَالَ الْمَلِكُ تَعَالَى: {قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ}[66]، وَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ: {قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحِّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ}[67]، {وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ}[68]، فَيُدِيلُ اللَّهُ أَعْدَاءَهُ عَلَى أَوْلِيَائِهِ، فَيَسْتَشْهِدُهُمْ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَكْتُبُ ذَلِكَ خَطِيئَةً عَلَيْهِمْ، ثُمَّ يُعَذِّبُهُمْ بِهَا وَيَسْأَلُهُمْ عَنْهَا وَهُوَ أَدَالَهُمْ بِهَا، وَيَنْصُرُ أَوْلِيَاءَهُ عَلَى أَعْدَائِهِ، ثُمَّ يَقُولُ: {فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى}[69]، ثُمَّ يَكْتُبُ ذَلِكَ حَسَنَةً لَهُمْ، يَحْمَدُهُمْ عَلَيْهَا وَيُثْنِي عَلَيْهِمْ بِهَا، وَهُوَ تَوَلَّى نَصْرَهُمْ فِيهَا، يَقُولُ: الْأَمْرُ كُلُّهُ لِي، لَا يَغْلِبُ وَاحِدٌ مِنَ الْفَرِيقَيْنِ إِلَّا بِي، وَعَدَهُمْ بِبَدْرٍ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَهُمْ وَعْدًا لَا يُخْلَفُ، وَنِقْمَةً لَا تُصْرَفُ {لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ

---

[61] سورة التوبة: 15.

[62] سورة آل عمران: 126.

[63] سورة آل عمران: 160.

[64] سورة آل عمران: 154.

[65] سورة آل عمران: 154.

[66] سورة آل عمران: 154.

[67] سورة آل عمران: 154.

[68] سورة آل عمران: 140.

[69] سورة الأنفال: 17.

يَكْبِتَهُمْ، فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ}[70]، يَقُولُ لِنَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: {لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ}[71]، تَمَّمَ ذَاكَ الْوَعْدَ بِمِثْلِ الْحِيلَةِ وَأَعَدَّ لَهُمُ الْعُدَدَ وَالْمَكِيدَةَ، وَإِنَّمَا هُوَ تَسَبُّبٌ لِقُدْرَةٍ خَفِيَّةٍ، وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ الْمَلَائِكَةَ لِقِتَالِ أَلْفٍ مِنْ قُرَيْشٍ، ثُمَّ أَوْحَى إِلَيْهِمْ {أَنِّي مَعَكُمْ}[72] يُثَبِّتُهُمْ بِذَلِكَ، {فَثَبِّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا}[73]، حَتَّى كَأَنَّهُ عِنْدَ مَنْ يُنْكِرُ الْقَدَرَ أَمْرٌ يُكَابِرُ، وَعَدُوٌّ يُخَافُ مِنْهُ أَنْ يَظْفَرَ، وَإِبْلِيسُ مَعَ الْكُفَّارِ قَدْ زَيَّنَ لَهُمْ أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ: {لَا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَكُمْ}[74].

فَبَيْنَمَا الْأَمْرُ هَكَذَا كَأَنَّهُ أَمْرُ النَّاسِ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ الْغَلَبَةَ وَيَجْتَهِدُونَ فِي الْمَكِيدَةِ، وَلَا يُتْرَكُونَ فِي عُدَّةٍ، إِذْ قَذَفَ الرُّعْبَ فِي قُلُوبِهِمْ فَوَلَّوْا مُدْبِرِينَ، وَقَالَ لِلْمَلَائِكَةِ: {اضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ}، فَجَاءَهُمْ أَمْرٌ لَا حِيلَةَ لَهُمْ فِيهِ، وَلَا صَبْرَ لِوَلِيِّهِمْ عَلَيْهِ، وَإِنَّمَا وَعَدَهُمْ عَلَيْهِ إِبْلِيسُ، فَلَمَّا رَأَى الْمَلَائِكَةَ نَكَصَ عَلَى عَقِبَيْهِ وَقَالَ: {إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكُمْ إِنِّي أَرَى مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ}[75]، لَا يُجَنِّبُنِي وَإِيَّاكُمْ مِنْ بَأْسِهِ جُنَّةٌ، وَلَا يَدْفَعُهُ عَنِّي وَلَا عَنْكُمْ عُدَّةٌ وَلَا قُوَّةٌ، لَا تَرَوْنَ مَنْ يُقَاتِلُكُمْ، لَا تَسْتَطِيعُونَ دَفْعَ الرُّعْبِ عَنْ قُلُوبِكُمْ، وَلَا أَسْتَطِيعُ دَفْعَهُ عَنْ نَفْسِي، فَكَيْفَ أَسْتَطِيعُ دَفْعَهُ عَنْكُمْ؟ وَهُمُ الَّذِينَ كَانُوا حَذَّرُوا، وَخِيفَ مِنْهُمْ أَنْ يَظْهَرُوا، وَرَأَوْا مِنْهُمْ كَثْرَةَ الْعَدَدِ حِينَ قَالَ: {إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَرَاكَهُمْ كَثِيرًا لَفَشِلْتُمْ وَلَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ وَإِذْ يُرِيكُمُوهُمْ إِذِ الْتَقَيْتُمْ فِي أَعْيُنِكُمْ قَلِيلًا وَيُقَلِّلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ}[76]، لِمَهْ؟ قَالَ: {لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا}[77]، فَيُخْبِرُهُمْ أَنَّهُ قَدْ فَرَغَ وَقَضَى، وَأَنَّهُ لَا يُرِيدُ أَنْ يَكُونَ الْأَمْرُ إِلَّا هَكَذَا.

وَيَحْسَبُ الْقَدَرِيُّ إِنَّمَا ذَلِكَ مِنَ اللَّهِ احْتِيَالٌ وَاحْتِفَالٌ وَإِعْدَادٌ لِلْقِتَالِ، وَيَنْسَى أَنَّهُ الْغَالِبُ عَلَى أَمْرِهِ بِغَيْرِ مُغَالَبَةٍ، وَالْقَاهِرُ لِعَدُوِّهِ إِذَا شَاءَ بِغَيْرِ مُكَاثَرَةٍ، أَهْلَكَ عَادًا بِالرِّيحِ الْعَقِيمِ، وَأَخْمَدَ ثَمُودَ بِالصَّيْحَةِ، وَخَسَفَ بِقَارُونَ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ، وَأَرْسَلَ عَلَى قَوْمِ لُوطٍ حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ، وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ قَعْصًا لَا مَكْرَ فِيهِ وَلَا اسْتِدْرَاجَ، وَيَسْتَدْرِجُ وَيَمْكُرُ بِمَنْ لَا يُعْجِزُهُ، وَيَأْتِي مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ مَنْ لَا يَمْتَنِعُ مِنْهُ مُوَاجَهَةً، وَمَنْ لَيْسَتْ لَهُ عَلَى النَّجَاةِ مِنْهُ قُدْرَةٌ، وَكِلَا الْأَمْرَيْنِ فِي قَدَرِهِ وَقَضَائِهِ سَوَاءٌ، فَهُوَ يُنْفِذُهُمَا فِي خَلْقِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ، لَمْ يَهْلِكْ هَؤُلَاءِ قَعْصًا وَلَا قَهْرًا اغْتِنَامًا لِغِرَّتِهِمْ، وَلَمْ يَسْتَدْرِجْ هَؤُلَاءِ وَيَمْكُرْ بِهِمْ شَفَقَةً أَنْ يُعْجِزُوا مِمَّا أَرَادَ بِهِمْ.

لِقَدَرِهِ وَقَضَائِهِ مَخْرَجَانِ: أَحَدُهُمَا ظَاهِرٌ قَاهِرٌ، وَالْآخَرُ قَوِيٌّ خَفِيٌّ، لَا يَمْتَنِعُ مِنْهُ شَيْءٌ، وَلَا يُوجَدُ لَهُ مَسٌّ، وَلَا يُسْمَعُ لَهُ حِسٌّ، وَلَا يُرَى لَهُ عَيْنٌ وَلَا أَثَرٌ حَتَّى يُبْرِمَ أَمْرَهُ فَيَظْهَرَ، يُبَاعِدُ بِهِ الْقَرِيبَ، وَيَصْرِفُ بِهِ الْقُلُوبَ، وَيُقَرِّبُ بِهِ

---

[70] سورة آل عمران: 127.

[71] سورة آل عمران: 128.

[72] سورة الأنفال: 12.

[73] سورة الأنفال: 12.

[74] سورة الأنفال: 48.

[75] سورة الأنفال: 48.

[76] سورة الأنفال: 43.

[77] سورة الأنفال: 42.

الْبَعِيدَ، وَيُذِلُّ بِهِ كُلَّ جُبَّارٍ عَنِيدٍ، حَتَّى يَفْعَلَ مَا يُرِيدُ بِهِ، حَفِظَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي التَّابُوتِ وَالْيَمِّ مَنْفُوسًا وَنَزَّهَ يُقَرِّبُهُ مِنْ عَدُوِّهِ إِلَيْهِ لِلَّذِي سَبَّبَ أَمْرَهُ عَلَيْهِ، وَقَدْ قَدَّرَ وَقَضَى أَنَّ نَجَاتَهُ فِيهِ. قَالَ لِأُمِّهِ: {فَإِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ}[78] أَنْ يَأْخُذَهُ فِرْعَوْنُ {فَاقْذِفِيهِ فِي الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ}[79] يَأْخُذُهُ فِرْعَوْنُ هُنَالِكَ، لَا يُرِيدُ أَنْ يَأْخُذَهُ إِلَّا كَذَلِكَ، فَاخْتَلَجَهُ مِنْ كِنِّهِ، وَمِنْ ثَدْيِ أُمِّهِ إِلَى هَوْلِ الْبَحْرِ وَأَمْوَاجِهِ، وَأَدْخَلَ قَلْبَ أُمِّهِ الْيَقِينَ أَنَّهُ رَادُّهُ إِلَيْهَا، وَجَاعِلُهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ، فَأَمِنَتْ عَلَيْهِ الْغَرَقَ، فَأَلْقَتْهُ فِي الْيَمِّ وَلَمْ تَفْرَقْ، وَأَمَرَ الْيَمَّ يُلْقِيهِ بِالسَّاحِلِ، فَسَمِعَ وَأَطَاعَ وَحَفِظَهُ مَا اسْتَطَاعَ حَتَّى أَدَّاهُ إِلَى فِرْعَوْنَ بِأَمْرِهِ، وَقَدْ قَدَّرَ وَقَضَى عَلَى قَلْبِ فِرْعَوْنَ وَبَصَرِهِ حِفْظَهُ وَحُسْنَ وِلَايَتِهِ بِمَا قَضَى مِنْ ذَلِكَ، فَأَلْقَى عَلَيْهِ مَحَبَّةً مِنْهُ لِيَصْنَعَهُ عَلَى عَيْنِهِ، قَدْ أَمِنَ عَلَيْهِ سَطْوَتَهُ وَرَضِيَ لَهُ تَرْبِيَتَهُ، لَمْ يَكُنْ ذَلِكَ مِنْهُ عَلَى التَّغْرِيرِ وَالشَّفَقَةِ، وَلَكِنْ عَلَى الْيَقِينِ وَالثِّقَةِ بِالْغَلَبَةِ، يَصْطَفِي لَهُ الْأَطْعِمَةَ وَالْأَشْرِبَةَ وَالْخَدَمَ وَالْحِضَانَ، يَلْتَمِسُ لَهُ الْمَرَاضِعَ شَفَقَةً أَنْ يُمِيتَهُ، وَهُوَ يَقْتُلُ أَبْنَاءَ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ يَخْشَى أَنْ يَفُوتَهُ وَهُوَ فِي يَدَيْهِ وَبَيْنَ حِجْرِهِ وَنَحْرِهِ، يَتَبَنَّاهُ وَيَتَرَشَّفُهُ، يَرَاهُ وَلَا يَرَاهُ وَقَدْ أَغْفَلَ قَلْبَهُ عَنْهُ، وَزَيَّنَهُ فِي عَيْنِهِ، وَحَبَّبَهُ إِلَى نَفْسِهِ، لِمَهْ؟ قَالَ: {لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا}[80]، فَمِنْهُ يَفْرَقُ عَلَى وُدِّهِ لَوْ عَلَيْهِ يَقْدِرُ، وَهُوَ فِي يَدَيْهِ وَهُوَ لَا يَشْعُرُ حَتَّى رَدَّهُ بِقُدْرَتِهِ إِلَى أُمِّهِ، وَجَعَلَهُ بِهَا مِنَ الْمُرْسَلِينَ، وَفِرْعَوْنُ خِلَالَ ذَلِكَ يَزْعُمُ أَنَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ، وَهُوَ يَجْرِي فِي كَيْدِ اللَّهِ الْمَتِينِ حَتَّى أَتَاهُ مِنْ رَبِّهِ الْيَقِينُ مُذْعِنًا مُسْتَوْثِقًا فِي كُلِّ مَقَالٍ وَقِتَالٍ، يَرْفَعُهُ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ، حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ قَالَ: {آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنَتْ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ}[81].

فَنَسْأَلُ اللَّهَ تَمَامَ النِّعْمَةِ فِي الْهُدَى فِي الْآخِرَةِ وَالدُّنْيَا، فَإِنَّ ذَلِكَ لَيْسَ بِأَيْدِينَا، نَبْرَأُ إِلَيْهِ مِنَ الْحَوْلِ وَالْقُوَّةِ، وَنَبُوءُ عَلَى أَنْفُسِنَا بِالظُّلْمِ وَالْخَطِيئَةِ، الْحُجَّةُ عَلَيْنَا بِغَيْرِ انْتِحَالِنَا الْقُدْرَةَ عَلَى أَخْذِ مَا دَعَانَا إِلَيْهِ إِلَّا بِمَنِّهِ وَفَضْلِهِ صُرَاحًا، لَا نَقُولُ: كَيْفَ رَزَقَنَا الْحَسَنَةَ وَحَمِدَنَا عَلَيْهَا، وَلَا كَيْفَ قَدَّرَ الْخَطِيئَةَ وَلَامَنَا فِيهَا، وَلَكِنْ نَلُومُ أَنْفُسَنَا كَمَا لَامَهَا، وَنُقِرُّ لَهُ بِالْقُدْرَةِ كَمَا انْتَحَلَهَا، لَا نَقُولُ لِمَا قَالَهُ: لِمَ قَالَهُ؟ وَلَكِنْ نَقُولُ كَمَا قَالَهُ، وَلَهُ مَا قَالَ، وَلَهُ مَا فَعَلَ: {لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ}[82]، {لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ}.[83]

---

78 سورة القصص: 7.

79 سورة طه: 39.

80 سورة القصص: 8.

81 سورة يونس: 90.

82 سورة الأنبياء: 23.

83 سورة الأعراف: 54.

الرِّسَالَةُ الثَّانِيَةُ فِي الْقَدَرِ

لِعَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ الْمَاجِشُونِ[84]

حَدَّثَنَا أَبُو الْفَضْلِ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْقَافْلَانِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ الصَّاغَانِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ، ح، وَحَدَّثَنَا أَبُو حَفْصٍ عُمَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ رَجَا، وَأَبُو حَفْصٍ عُمَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ شِهَابٍ، قَالَا جَمِيعًا: حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ ابْنُ شِهَابٍ: حَدَّثَنِي أَبِي، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ هَانِئٍ الطَّائِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ، عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ أَنَّهُ قَالَ:

أَمَّا بَعْدُ، فَإِنِّي مُوصِيكَ بِتَقْوَى اللَّهِ وَالِاقْتِصَادِ فِي أَمْرِهِ، وَاتِّبَاعِ سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَتَرْكِ مَا أَحْدَثَ الْمُحْدِثُونَ فِي دِينِهِمْ مِمَّا قَدْ كُفُوا مُؤْنَتَهُ، وَجَرَتْ فِيهِمْ سُنَّتُهُ، ثُمَّ اعْلَمْ أَنَّهُ لَمْ تَكُنْ بِدْعَةٌ قَطُّ إِلَّا وَقَدْ مَضَى قَبْلَهَا مَا هُوَ عِبْرَةٌ فِيهَا وَدَلِيلٌ عَلَيْهَا، فَعَلَيْكَ بِلُزُومِ السُّنَّةِ، فَإِنَّهَا لَكَ بِإِذْنِ اللَّهِ عِصْمَةٌ، وَأَنَّ السُّنَّةَ إِنَّمَا جُعِلَتْ سُنَّةً لِيُسْتَنَّ بِهَا، وَيُقْتَصَرُ عَلَيْهَا، وَإِنَّمَا سَنَّهَا مَنْ قَدْ عَلِمَ مَا فِي خِلَافِهَا مِنَ الزَّلَلِ وَالْخَطَأِ وَالْحُمْقِ وَالتَّعَمُّقِ، فَارْضَ لِنَفْسِكَ بِمَا رَضُوا بِهِ لِأَنْفُسِهِمْ، فَإِنَّهُمْ عَنْ عِلْمٍ وَقَفُوا، وَبِبَصَرٍ نَافِذٍ قَدْ كُفُوا، وَلَهُمْ عَنْ كَشْفِهَا كَانُوا أَقْوَى، وَبِفَضْلٍ لَوْ كَانَ فِيهَا أَحْرَى، وَأَنَّهُمْ لَهُمُ السَّابِقُونَ، فَلَئِنْ كَانَ الْهُدَى مَا أَنْتُمْ فِيهِ، لَقَدْ سَبَقْتُمُوهُمْ إِلَيْهِ، وَلَئِنْ قُلْتَ: حَدَثَ حَدَثٌ بَعْدَهُمْ مَا أَحْدَثَهُ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَ غَيْرَ سَبِيلِهِمْ وَرَغِبَ بِنَفْسِهِ عَنْهُمْ، وَلَقَدْ وَصَفُوا مِنْهُ مَا يَكْفِي، وَتَكَلَّمُوا مِنْهُ بِمَا يَشْفِي، فَمَا دُونَهُمْ مُقَصِّرٌ، وَلَا فَوْقَهُمْ مُجَسِّرٌ، لَقَدْ قَصَّرَ أُنَاسٌ دُونَهُمْ فَجَفَوْا، وَطَمَحَ آخَرُونَ عَنْهُمْ فَغَلَوْا، وَأَنَّهُمْ بَيْنَ ذَلِكَ لَعَلَى هُدًى مُسْتَقِيمٍ.

سَأَلْتَنِي عَنِ الْقَدَرِ، وَمَا جَحَدَ مِنْهُ مَنْ جَحَدَ، فَعَلَى الْخَبِيرِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ سَقَطْتَ، وَذَلِكَ أَرَى الَّذِي أَرَدْتَ فَمَا أَعْلَمُ أَمْرًا مِمَّا أَحْدَثَ النَّاسُ فِيهِ مُحْدَثَةً أَوِ ابْتَدَعُوا فِيهِ بِدْعَةً أَبْيَنَ أَثَرًا وَلَا أَثْبَتَ أَصْلًا وَلَا أَكْثَرَ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، أَهْلًا مِنَ الْقَدَرِ، لَقَدْ كَانَ ذَكَرَهُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ الْجُهَلَاءُ، مَا أَنْكَرُوا مِنَ الْأَشْيَاءِ يَذْكُرُونَهُ فِي شِعْرِهِمْ وَكَلَامِهِمْ وَيُعَزُّونَ بِهِ أَنْفُسَهُمْ فِيمَا فَاتَهُمْ، ثُمَّ مَا زَادَهُ الْإِسْلَامُ إِلَّا شِدَّةً، لقد تكلّم بِهِ رسولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غَيْرِ مَوْطِنٍ وَلَا اثْنَيْنِ وَلَا ثَلَاثَةٍ، وَلَا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ، وَسَمِعَهُ الْمُسْلِمُونَ مِنْهُ، وَتَكَلَّمُوا بِهِ فِي حَيَاتِهِ وَبَعْدَ وَفَاتِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقِينًا وَتَسْلِيمًا وَتَضْعِيفًا لِأَنْفُسِهِمْ، وَتَعْظِيمًا لِرَبِّهِمْ أَنْ يَكُونَ شَيْءٌ لَمْ يُحِطْ بِهِ عِلْمُهُ، وَلَمْ يُحْصِهِ كِتَابُهُ، وَلَمْ يَمْضِ بِهِ قَدَرُهُ، إِنَّ ذَلِكَ مَعَ ذَلِكَ لَفِي مُحْكَمِ كِتَابِهِ، لَمِنْهُ اقْتَبَسُوهُ وَلَمِنْهُ عَلِمُوهُ، فَلَئِنْ قُلْتُمْ: أَيْنَ آيَةُ كَذَا؟ وَأَيْنَ آيَةُ كَذَا؟ وَلِمَ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ كَذَا؟ لَقَدْ قَرَءُوا مِنْهُ مَا قَرَأْتُمْ، وَعَلِمُوا مِنْ تَأْوِيلِهِ مَا جَهِلْتُمْ، ثُمَّ آمَنُوا بَعْدَ ذَلِكَ بِهِ كُلِّهِ بِالَّذِي جَحَدْتُمْ فَقَالُوا: قَدَّرَ وَكَتَبَ، وَكُلُّ شَيْءٍ بِكِتَابٍ وَقَدَرٍ، وَمَنْ كُتِبَتْ عَلَيْهِ الشِّقْوَةُ وَمَا شَاءَ اللَّهُ كَانَ، وَمَا لَمْ يَشَأْ لَمْ يَكُنْ، وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، وَلَا نَمْلِكُ لِأَنْفُسِنَا ضَرًّا وَلَا نَفْعًا، إِلَّا

---

[84] نقلها ابن بطة ونسبه إلى المؤلف في الإبانة (الكتاب الثاني القدر)، (4/252-247)، حققه: عثمان عبد الله آدم الأثيوبي - الطبعة الأولى، 1994/1415.

مَا شَاءَ اللَّهُ، ثُمَّ رَغِبُوا مَعَ قَوْلِهِمْ هَذَا، وَرَهِبُوا[85] وَأَمَرُوا وَنَهَوْا، وَحَمِدُوا رَبَّهُمْ عَلَى الْحَسَنَةِ، وَلَامُوا أَنْفُسَهُمْ عَلَى الْخَطِيئَةِ، وَلَمْ يَعْذِرُوا أَنْفُسَهُمْ بِالْقَدَرِ، وَلَمْ يُمَلِّكُوهَا فِعْلَ الْخَيْرِ وَالشَّرِّ، فَعَظَّمُوا اللَّهَ بِقَدْرِهِ، وَلَمْ يُعْذِرُوا أَنْفُسَهُمْ بِهِ، وَحَمِدُوا اللَّهَ عَلَى مَنِّهِ، وَلَمْ يَنْحَلُوهُ أَنْفُسَهُمْ دُونَهُ، وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى {وَذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ}[86]، وَقَالَ {بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ}[87]، فَكَمَا كَانَ الْخَيْرُ مِنْهُ، وَقَدْ نَحَلَهُمْ عمله، فَكَذَلِكَ كَانَ الشَّرُّ مِنْهُ، وَقَدْ مَضَى بِهِ قَدَرُهُ،

وَإِنَّ الَّذِينَ أَمَرْتُكَ بِاتِّبَاعِهِمْ فِي الْقَدَرِ لَأَهْلُ التَّنْزِيلِ، الَّذِينَ تَلَوْهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ، فَعَمِلُوا بِمُحْكَمِهِ، وَآمَنُوا بِمُتَشَابِهِهِ، وَكَانُوا بِذَلِكَ مِنَ الْعِلْمِ فِي الرَّاسِخِينَ، ثُمَّ وَرَّثُوا عِلْمَ مَا عَلِمُوا مِنَ الْقَدَرِ وَغَيْرِهِ مَنْ بَعْدَهُمْ، فَمَا أَعْلَمُ أَمْرًا شَكَّ فِيهِ أَحَدٌ مِنَ الْعَالَمِينَ، لَا يَكُونُ أَعْظَمَ الدِّينَ أَعْلَى وَلَا أَفْشَى وَلَا أَكْثَرَ وَلَا أَظْهَرَ مِنَ الْإِقْرَارِ بِالْقَدَرِ، لَقَدْ آمَنَ بِهِ الْأَعْرَابِيُّ الْجَافِي، وَالْقَرَوِيُّ الْقَارِي، وَالنِّسَاءُ فِي سُتُورِهِنَّ، وَالْغِلْمَانُ فِي حَدَاثَتِهِمْ، وَمَنْ بَيْنَ ذَلِكَ مِنْ قَوِيِّ الْمُسْلِمِينَ وَضَعِيفِهِمْ، فَمَا سَمِعَهُ سَامِعٌ قَطُّ فَأَنْكَرَهُ، وَلَا عُرِضَ لِمُتَكَلِّمٍ قَطُّ إِلَّا ذَكَرَهُ، لَقَدْ بَسَطَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْمَعْرِفَةَ، وَجَمَعَ عَلَيْهِ الْكَلِمَةَ، وَجَعَلَ عَلَى كَلَامِ مَنْ جَحَدَهُ النُّكْرَةَ، فَمَا مَنْ جَحَدَهُ وَلَا أَنْكَرَهُ فِيمَنْ آمَنَ بِهِ وَعَرَفَهُ مِنَ النَّاسِ إِلَّا كَأَكَلَةِ رَأْسٍ. فَاللَّهَ اللَّهَ، فَلَوْ كَانَ الْقَدَرُ ضَلَالَةً، مَا تَكَلَّمَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَلَوْ كَانَتْ بِدْعَةً فَعَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مَتَى كَانَتْ، فَقَدْ عَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مَتَى أُحْدِثَتِ الْمُحْدَثَاتُ وَالْبِدَعُ وَالْمُضِلَّاتُ.

وَإِنَّ أَصْلَ الْقَدَرِ لَثَابِتٌ فِي كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى، يُعَزِّي بِهِ الْمُسْلِمِينَ فِي مَصَائِبِهِمْ بِمَا سَبَقَ مِنْهَا فِي الْكِتَابِ عَلَيْهِمْ، يُرِيدُ بِذَلِكَ تَسْلِيَتَهُمْ، وَيُثَبِّتُ بِهِ عَلَى الْغَيْبِ يَقِينَهُمْ، فَسَلَّمُوا لِأَمْرِهِ، وَآمَنُوا بِقَدَرِهِ، وَقَدْ عَلِمُوا أَنَّهُمْ مُبْتَلَوْنَ، وَأَنَّهُمْ مَمْلُوكُونَ غَيْرُ مُمَلَّكِينَ وَلَا مُوَكَّلِينَ، قُلُوبُهُمْ بِيَدِ رَبِّهِمْ، لَا يَأْخُذُونَ إِلَّا مَا أَعْطَى، وَلَا يَدْفَعُونَ عَنْ أَنْفُسِهِمْ مَا قَضَى، قَدْ عَلِمُوا أَنَّهُمْ إِنْ

---

[85] وَحَدَّثَنَا أَبُو طَلْحَةَ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْكَرِيمِ الْفَزَارِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ خُبَيْقٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا يُوسُفُ بْنُ أَسْبَاطٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ، قَالَ: كَتَبَ عَامِلٌ لِعُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ إِلَى عُمَرَ يَسْأَلُ عَنِ الْقَدَرِ، فَكَتَبَ إِلَيْهِ: أَمَّا بَعْدُ، " أُوصِيكَ بِتَقْوَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَالِاقْتِصَادِ فِي أَمْرِهِ، وَاتِّبَاعِ سُنَّةِ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَتَرْكِ مَا أَحْدَثَ الْمُحْدِثُونَ بَعْدَ مَا جَرَتْ سُنَّتُهُ وَكُفُوا مُؤْنَتَهُ، فَعَلَيْكَ بِلُزُومِ السُّنَّةِ؛ فَإِنَّهَا لَكَ بِإِذْنِ اللَّهِ عِصْمَةٌ، ثُمَّ اعْلَمْ أَنَّهُ لَمْ يَبْتَدِعِ النَّاسُ بِدْعَةً إِلَّا قَدْ مَضَى قَبْلَهَا مَا هُوَ دَلِيلٌ عَلَيْهَا , أَوْ عِبْرَةٌ فِيهَا، فَإِنَّ السُّنَّةَ إِنَّمَا سَنَّهَا مَنْ قَدْ عَلِمَ مَا فِي خِلَافِهَا مِنَ الْخَطَأِ وَالزَّلَلِ وَالْحُمْقِ وَالتَّعَمُّقِ، فَارْضَ لِنَفْسِكَ مَا رَضِيَ بِهِ الْقَوْمُ لِأَنْفُسِهِمْ، فَإِنَّهُمْ عَنْ عِلْمٍ وَقَفُوا، وَبِبَصَرٍ نَافِذٍ قَدْ كُفُوا، وَلَهُمْ عَلَى كَشْفِ الْأُمُورِ كَانُوا أَقْدَرَ، وَبِفَضْلٍ مَا فِيهِ كَانُوا أَوْلَى، فَإِنْ كَانَ الْهُدَى مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ لَقَدْ سَبَقْتُمُوهُمْ إِلَيْهِ، وَلَئِنْ قُلْتُمْ: إِنَّمَا حَدَثَ بَعْدَهُمْ مَا أَحْدَثَهُ إِلَّا مَنِ ابْتَغَى غَيْرَ سَبِيلِهِمْ وَرَغِبَ بِنَفْسِهِ عَنْهُمْ، فَإِنَّهُمْ السَّابِقُونَ، فَقَدْ تَكَلَّمُوا فِيهِ بِمَا يَكْفِي، وَوَصَفُوا مِنْهُ مَا يَشْفِي، فَمَا دُونَهُمْ مِنْ مُقَصِّرٍ وَمَا فَوْقَهُمْ مِنْ مُجَسِّرٍ، قَدْ قَصَّرَ قَوْمٌ دُونَهُمْ فَجَفَوْا، وَطَمَحَ عَنْهُمْ أَقْوَامٌ فَغَلَوْا، وَإِنَّهُمْ بَيْنَ ذَلِكَ لَعَلَى هُدًى مُسْتَقِيمٍ، كَتَبْتَ تَسْأَلُ عَنِ الْإِقْرَارِ بِالْقَدَرِ، فَعَلَى الْخَبِيرِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَعْتَ، مَا أَعْلَمُ أَحْدَثَ النَّاسُ مِنْ مُحْدَثَةٍ وَلَا ابْتَدَعُوا مِنْ بِدْعَةٍ هِيَ أَبْيَنُ أَمْرًا وَلَا أَثْبَتُ أَثَرًا مِنَ الْإِقْرَارِ بِالْقَدَرِ، لَقَدْ كَانَ ذَكَرَهُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ الْجُهَلَاءُ , يَتَكَلَّمُونَ بِهِ فِي كَلَامِهِمْ وَفِي شِعْرِهِمْ، يُعَزُّونَ بِهِ أَنْفُسَهُمْ عَلَى مَا فَاتَهُمْ، ثُمَّ لَمْ يَزِدْهُ الْإِسْلَامُ بَعْدُ إِلَّا شِدَّةً، وَلَقَدْ ذَكَرَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غَيْرِ حَدِيثٍ وَلَا حَدِيثَيْنِ قَدْ سَمِعَهُ مِنْهُ الْمُسْلِمُونَ، فَتَكَلَّمُوا بِهِ فِي حَيَاتِهِ وَبَعْدَ وَفَاتِهِ يَقِينًا وَتَسْلِيمًا لِرَبِّهِمْ وَتَضْعِيفًا لِأَنْفُسِهِمْ أَنْ يَكُونَ شَيْءٌ لَمْ يُحِطْ بِهِ عِلْمُهُ وَلَمْ يُحْصِهِ كِتَابُهُ , وَلَمْ يَمْضِ فِيهِ قَدَرُهُ، وَأَنَّهُ مَعَ ذَلِكَ لَفِي مُحْكَمِ كِتَابِهِ لَمِنْهُ اقْتَبَسُوهُ , وَلَمِنْهُ تَعَلَّمُوهُ، وَلَئِنْ قُلْتُمْ: لِمَ أَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ آيَةَ كَذَا، وَلِمَ قَالَ اللَّهُ كَذَا؟ لَقَدْ قَرَءُوا مِنْهُ مَا قَرَأْتُمْ، وَعَلِمُوا مِنْ تَأْوِيلِهِ مَا جَهِلْتُمْ، وَقَالُوا بَعْدَ ذَلِكَ كُلِّهِ بِكِتَابٍ وَقَدَرٍ، مَا قُدِّرَ يَكُنْ، وَمَا شَاءَ اللَّهُ كَانَ، وَمَا لَمْ يَشَأْ لَمْ يَكُنْ، وَلَا نَمْلِكُ لِأَنْفُسِنَا ضَرًّا وَلَا نَفْعًا، ثُمَّ رَغِبُوا بَعْدَ ذَلِكَ وَرَهِبُوا " (ابن بطة، الابانة، 4/231-233).

[86] المائدة: 85.

[87] البقرة: 59.

وَكَّلَهُمْ إِلَى أَنْفُسِهِمْ ضَاعُوا، وَإِنْ عَصَمَهُمْ مِنْ شَرِّهَا أَطَاعُوا، هُمْ بِذَلِكَ مِنْ نِعْمَتِهِ عَارِفُونَ، كَمَا قَالَ نَبِيُّهُ وَعَبْدُهُ الصِّدِّيقُ {وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ}[88]، {وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ}[89]، فَتَبَرَّأَ إِلَى رَبِّهِ مِنَ الْحَوْلِ وَالْقُوَّةِ، وَبَاءَ مَعَ ذَلِكَ عَلَى نَفْسِهِ بِالْخَطِيئَةِ، فَكَانَتْ لَهُمْ فِيهِ أُسْوَةٌ، وَكَانُوا لَهُ شِيعَةً، لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ تَعَالَى الْقَدَرَ وَالْبَلَاءَ مُخْتَلِفًا فِي صُدُورِهِمْ، وَمَنَعَ الشَّيْطَانَ أَنْ يُدْخِلَ الْوَسْوَسَةَ عَلَيْهِمْ، فَلَمْ يَقُولُوا: كَيْفَ يَسْتَقِيمُ هَذَا؟ قَدْ عَلِمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ ابْتَلَاهُمْ، وَأَنَّ قَدَرَهُ نَافِذٌ فِيهِمْ، لَيْسَ هَذَا عِنْدَهُمْ بِأَشَدَّ مِنْ هَذَا، وَلَا يُوهِنُ هَذَا عِنْدَهُمْ هَذَا، يَحْتَالُونَ لِأَنْفُسِهِمْ كَحِيلَةِ مَنْ زَعَمَ أَنَّ الْأَمْرَ بِيَدِهِ، وَيُؤْمِنُونَ بِالْقَدَرِ إِيمَانَ مَنْ عَلِمَ أَنَّهُ مَغْلُوبٌ عَلَى أَمْرِهِ، فَلَمْ يُبَطِّئْهِمُ الْإِيمَانُ بِالْقَدَرِ عَنْ عِبَادَتِهِ، وَلَمْ يُلْقُوا بِأَيْدِيهِمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ مِنْ أَجْلِهِ، وَلَمْ يُخْرِجْهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِالْبَلَاءِ مِنْ مُلْكِهِ، فَهُمْ يَطْلُبُونَ وَيَهْرُبُونَ، وَهُمْ عَلَى ذَلِكَ بِالْقَدَرِ يُوقِنُونَ، لَا يَأْخُذُونَ إِلَّا مَا أَعْطَاهُمْ، وَلَا يُنْكِرُونَ أَنَّهُ ابْتَلَاهُمْ، كَذَلِكَ خَلَقَهُمْ، وَبِذَلِكَ أَمَرَهُمْ، يُضْعِفُونَ إِلَيْهِ فِي الْقُوَّةِ وَيُقِرُّونَ لَهُ بِالْقُدْرَةِ وَالْحُجَّةِ، لَا يَحْمِلُهُمْ تَضْعِيفُهُمْ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَجْحَدُوا حُجَّتَهُ عَلَيْهِمْ، وَلَا يَحْمِلُهُمْ عِلْمُهُمْ بِعُذْرِهِ إِلَيْهِمْ أَنْ يَجْحَدُوا أَنَّ قَدَرَهُ نَافِذٌ فِيهِمْ، هَذَا عِنْدَهُمْ سَوَاءٌ وَهُمْ بِهِ عَنْ غَيْرِهِ أَغْنِيَاءُ، وَقَدْ عَصَمَهُمُ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ فِتْنَةِ ذَلِكَ، فَلَمْ يَفْتَحْهَا عَلَيْهِمْ وَفَتَحَهَا عَلَى قَوْمٍ آخَرِينَ، لَبَسُوا أَنْفُسَهُمْ عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُونَ، فَهُمْ هُنَالِكَ فِي غَمْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ، لَا يَجِدُونَ حَلَاوَةَ الْحَسَنَةِ فِيمَا قُدِّرَ عَلَيْهِمْ مِنَ الْمُصِيبَةِ حِينَ زَعَمُوا أَنَّهُمْ فِي ذَلِكَ مَمْلُوكُونَ أَنْ يُقَدِّمُوهَا قَبْلَ أَجَلِهَا وَيَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا.

فَسُبْحَانَ اللَّهِ ثُمَّ سُبْحَانَ اللَّهِ، فَهَلُمَّ يَا عِبَادَ اللَّهِ إِلَى سَبِيلِ الْمُسْلِمِينَ الَّتِي كُنْتُمْ مَعَهُمْ عَلَيْهَا، فَانْبَجَسْتُمْ بِأَنْفُسِكُمْ دُونَهَا، فَتَفَرَّقَتْ بِكُمُ السُّبُلُ عَنْهَا، فَارْجِعُوا إِلَى مَعَالِمِ الْهُدَى مِنْ قَرِيبٍ، قَبْلَ التَّحَسُّرِ وَالتَّنَاوُشِ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ، فَقُولُوا كَمَا قَالُوا، وَاعْمَلُوا كَمَا عَمِلُوا، وَلَا تُفَرِّقُوا بَيْنَ مَا جَمَعُوا وَلَا تَجْمَعُوا بَيْنَ مَا فَرَّقُوا، فَإِنَّهُمْ قَدْ جُعِلُوا لَكُمْ أَئِمَّةً وَقَادَةً، وَحَمَلُوا إِلَيْكُمْ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَسُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا هُمْ عَلَيْهِ أُمَنَاءُ وَعَلَيْكُمْ فِيمَا جَحَدْتُمْ مِنْهُ شُهَدَاءُ، فَلَا تَجْحَدُوا مَا أَقَرُّوا بِهِ مِنَ الْقَدَرِ فَتَبْتَدِعُوا، وَلَا تَشُدُّوهُ بِغَيْرِهِ فَتَكَلَّفُوا.

فَإِنِّي لَا أَعْلَمُ أَحَدًا أَصَحَّ قَلْبًا فِي الْقَدَرِ مِمَّنْ لَمْ يَدْرِ أَنَّ أَحَدًا قَالَ فِيهِ شَيْئًا، فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِهِ غَضًّا جَدِيدًا لَمْ تُدَنِّسْهُ الْوَسَاوِسُ وَلَمْ يُوهِنْهُ الْجَدَلُ وَلَا الِالْتِبَاسُ، وَبِذَلِكَ فِيمَا مَضَى صَحَّ فِي صَدْرِ النَّاسِ، فَاحْذَرُوا هَذَا الْجَدَلَ؛ فَإِنَّهُ يُقَرِّبُكُمْ إِلَى كُلِّ مُوبِقَةٍ، وَلَا يُسْلِمُكُمْ إِلَى ثِقَةٍ، لَيْسَ لَهُ أَجَلٌ يَنْتَهِي إِلَيْهِ، وَهُوَ يَدْخُلُ فِي كُلِّ شَيْءٍ، فَالْمَعْرِفَةُ بِهِ نِعْمَةٌ، وَالْجَهَالَةُ بِهِ

[88] يوسف: 33.

[89] يوسف: 53.

غِرَّةٌ، وَعَلَامَاتُ الْهُدَى لَنَا دُونَهُ، مَنْ رَكِبَهُ أَرْدَاهُ، وَتَرَكَ الْهُدَى وَرَاءَهُ، بَيِّنٌ أَثَرُهُ، وَقَرِيبٌ مَا أَخَذَهُ، لَا يُكَلِّفُ أَهْلَهُ الْعَوِيصَ وَالتَّشْقِيقَ. ثُمَّ اعْلَمْ أَنَّهُ لَيْسَ لِلْقُرْآنِ مَوْئِلٌ مِثْلُ السُّنَّةِ، فَلَا يَسْقُطَنَّ ذَلِكَ عَنْكَ فَتَحَيَّرَ فِي دِينِكَ وَتَتِيهَ فِي طَرِيقِكَ {كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ حَيْرَانَ لَهُ أَصْحَابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى ائْتِنَا قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى وَأُمِرْنَا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ}[90]

---

[90] الأنعام: 71.